

A Phenomenological Analysis of Clerical Family Archives: The Case of the Ayati Birjandi Family

Mohammad Valipoor¹ Zahra Alizadeh Birjandi² Hamidreza Verdi³

Received: 6/4/2024

Accepted: 10/06/2024

Introduction

The archival centers and personal archives of Shia scholars contain valuable documents and records that offer a wealth of cultural, social, historical, and religious information. Among these documents are those belonging to the Ayati Birjandi Family, which shed light on the social, political, and cultural aspects of the Birjand community and the family's role in various fields. This article seeks to highlight the significance of these documents in cultural, social, and religious history studies through thematic categorization and content analysis. Family documents are integral to historical research as they provide insights into the lives of individuals and offer a window into the social, political, cultural, and economic history of the society they inhabited. By categorizing and analyzing the diverse topics covered in family documents, researchers can uncover overlooked aspects in both local and national historical studies.

Method

Given the significance of family documents in local historical research, this article aims to address the following inquiries by conducting a genealogical analysis of the Ayati family documents: What genealogical details do the Ayati family documents contain as a family linked to the class of religious scholars? What is the importance of Ayati family documents in historical research? In the context of this study, a thesis titled "Sheikh Mohammad Bagher Ayati and the Socio-Cultural Transformations of Birjand" has been developed, focusing on the social landscape of the region with an

---

1. Assistant Professor, History Education Department, Farhangian University, Tehran, Iran
m.valipoor@cfu.ir

2. Associate Professor at History Department, University of Birjand, Birjand, Iran
zalizadehbirjandi@birjan.ac.ir <https://orcid.org/0000-0003-2141-9241>

3. Assistant Professor, Department of Theological Education, Farhangian University, Tehran, Iran
drverdi91@gmail.com

COPYRIGHTS

© 2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

emphasis on documents in the fourth chapter (Khosravi Minakhoo, 2012, pp. 60-77). Additionally, an article titled "The Position of the Answers of the Scholars of Qaenat" has been included in the South Khorasan Studies Journal, highlighting the responses of this family among various documents (Alizadeh Birjandi et al., 2013). The Ayati family members, particularly Mohammad Bagher and Sheikh Mohammad Hossein, have bequeathed a plethora of documents that, upon scrutiny and analysis, unveil the social, political, and cultural facets of the Birjand community and the diverse roles these scholars played in various domains.

The remaining documents from the aforementioned family are classified as follows:

Endowment Documents: In certain instances, the responsibility for administering the endowment rested with the endower themselves. Subsequently, this responsibility would be passed on to their male descendants. Conversely, in other cases, the management of the endowment was entrusted to third parties.

Social Documents: These records encompass a range of subjects including public welfare, religious harmony, marriage, and the resolution of disputes among individuals.

Fatwas: These documents consist of judgments issued by scholars from the Ayati family in response to religious and legal inquiries.

Economic Documents: These records pertain to matters such as leasing agreements, commercial transactions, and the collection of funds for religious purposes.

Political Documents: Some of these texts were formulated in response to requests from governmental bodies at either the central or local level. Others document political events and conflicts.

Correspondence: The exchange of amicable letters, be it in prose or poetry, among poets and intellectuals is termed as correspondence. Within the Ayati family archives, there exist a number of correspondence documents, primarily associated with Mohammad Hossein Ayati. These missives touch upon various subjects—ranging from personal and familial matters to social issues and even political intricacies of the era. One such letter reveals the challenges faced by the writer: "I am currently under scrutiny for not aligning with popular sentiments and not pandering to the prevailing regime, much like the esteemed late servant, Haj Sheikh Mohammad Bagher, who encountered similar backlash."

Findings

The research findings illustrate the esteemed position of the Ayati family in addressing social, judicial, and humanitarian issues, as well as religious matters and their influence on regional decision-making in political, social, and economic spheres.

Discussion and Conclusion

From the collection of documents of the Ayati family utilized in this study, it is evident that in the realms of social, economic, endowment-related, theological, political, and familial matters, there are documents that upon scrutiny and analysis of their content, reveal the economic and social conditions of the people in the region during the Qajar and early Pahlavi eras. The diversity of documents reflects the social, political, and economic functions of the scholars of this family among the masses, both rich and poor. The abundance of endowment documents in the archival centers and personal archives of this family speaks to the longstanding tradition of endowments in the region and the strong faith of its people, highlighting the role and function of this family in society. The content analysis of the economic documents of this family sheds light on the economic interactions among the people and their livelihoods, primarily focused on agricultural aspects. Additionally, the type and amount of funds allocated to religious scholars indicate the financial constraints faced by the people, alongside their steadfastness in religious matters. Furthermore, the variety and abundance of these documents demonstrate the economic roles of these scholars. The study of political documents remaining from this family indicates their significant role in regional political matters. Due to their social influence, the central government and local authorities valued the political opinions of the Ayati family. For instance, in the case of the succession of Mohammad Ibrahim Alim and the matter of the endowment deed, both local authorities and the central government sought the opinion of Mohammad Bagher. The endorsement of the endowment deed by Mohammad Bagher led to the stabilization of Mohammad Ibrahim Khan's rule in Birjand and Qaenat. Additionally, Sheikh Mohammad Hossein's role in supporting the national front of Qaenat and advocating for the nationalization of oil, as well as his struggle against British factors, reflects the political situations in the region and his role in awakening the people of the Qaenat region. The examination of responses to theological inquiries also highlights the unparalleled position of the scholars of the Ayati family in resolving religious queries, as well as their role in addressing social issues.

Keywords: Ayati Family, Genealogy, Mohammad Bagher Birjandi, Mohammad Hossein Ayati.

References

- Ayati, A. H. (1997). *Khaterati az Birjand va ru'yadha'i siyasi* [Memories of Birjand and political events]. Tehran: Mofid. [In Persian]
- Ayati, M. H. (1992). *Baharestan dar tarikh va tarajem-e rajal-e Qaenat va Qahestan* [Baharestan in history and biographies of Qaen and Quhistan]. Mashhad: Ferdowsi University. [In Persian]
- Ayati, M. H. (1958). *Maqamat al-abrar* [The stations of the virtuous]. Tehran: Government Publication. [In Persian]
- Abazari, A. R. (2011). *Tabarname-ye howzeh va ruhāniyat az sadr-e Islam ta Pahlavi-e avval* [Genealogy of howzeh and clergy from the beginning of Islam to Pahlavi I]. Tehran: Salman Farsi. [In Persian]
- Ettehadieh, M., Ruhi, S. (2006). *Dar mahzar-e Shaykh Fazlollah Nuri* [In the presence of Sheikh Fazlollah Nuri] (Vol. 1). Tehran: Nashr-e Tarikh-e Iran. [In Persian]
- Algar, H. (1990). *Din va dowlat dar Iran, naqsh-e olama dar dowreh-ye Qajar* [Religion and state in Iran, the role of clergy during the Qajar period] (A. Seri, Trans.). Tehran: Toos. [In Persian]
- Ettehad ol-Molk, K. (1972). *Safarnam-e Mirza Khanlar Khan Ettehad ol-Molk* (M. Mohammadi, Edited.). Tehran: Ferdowsi Publication. [In Persian]
- Bohrani, Y. (2007). *Al-Hada'iq al-Nazirah fi ahkam al-'Asharah al-Tahīrah* [The luminous gardens in the rules of the Pure Ten] (Vol. 22). Qom: Institute of Islamic Publication. [In Persian]
- Bates, D., & Plač, F. (1996). *Ensān-šenāsi-ye farhangi* [Cultural anthropology] (M. S. Tolasi, Trans.). Tehran: Elmī. [In Persian]
- Bahnia, M. R. (2001). *Birjand negīn-e kavir* [Birjand, the jewel of the desert]. Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Polak, E. (1989). *Īrān va Īrānīān* [Iran and Iranians] (K. Jahāndārī, Trans.). Tehran: Kharizmi. [In Persian]
- Tehrani, A. (1984). *Mīrzā-ye Shirāzī* [Mirza of Shiraz] (H. R. Rāzī, Trans.). Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]
- Tehrani, A. (1993). *Musannafāt al-Shī'ah, tarjama va talkhīš al-Dharī'ah ilā tašānīf al-Shī'ah* [Compositions of Shia, translation and abridgment of Al-Dhari'a ila tasanif al-Shi'a] (Vol. 5) (M. A. Fakor, Edited). Mashhad: Bonyad-e Peykūbadi. [In Persian]
- Jafari Langroudi, M. J. (1978). *Dā'irat al-ma'ārif-e hoquqī va madanī va tejārī* [Encyclopedia of law, civil, and commercial] (Vol. 1). Tehran: Nashr-e Rāstād. [In Persian]
- Khosravi, F. (2012). *Āyātollāh Shīkh Mohammad-Bāqer Āyātī Gāzārī and social-cultural developments in Birjand from 1226 to 1313 AH* [Ayatollah Sheikh Mohammad-Bagher Ayati Gazi and social-cultural developments in Birjand from 1226 to 1313 AH]. Unpublshed master's thesis, University of Birjand. Iran. [In Persian]
- Khan Mohammadi, A. A. (1993). *Ravesh-e kār bā asnād-e khatī* [Method of working with handwritten documents]. *Treasury of Documents*, 9, 86-97. [In Persian]

- Sādeqī Galdar, A. (2006). *Moqaddem-e-yā bā farhang-e vaqf*. Tehran: Sian. [In Persian]
- Sadouq, M. (1989). *Man la yahḍuruḥu al-faqīh* [He who does not have a jurist] (Vol. 4) (A. A. Ghaffārī, Trans.). Tehran: Sadugh. [In Persian]
- Dekhoda, A. (1992). *Farhang-e loḡhāt* [Dictionary] (Vol. 1). Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Foran, J. (2007). *Moqāwamat-e shaknandeh, tāriḡh-e tahāvolāt-e ejtemā'ī-ye Īrān az safaviyeh tā sālhā-ye ba'd az enqelāb-e eslāmī* [Fragile resistance, social changes in Iran from the Safavid to post-Islamic Revolution era] (A. Ghadīn, Trans). Tehran: Khadaman-e Farhangī-e Rasa. [In Persian]
- Ariyan, S. (2003). *The structure of marriage documents in Pahlavi and Pazand texts. Woman and Culture* (Articles in commemoration of the 100th birthday of Kamarkat Mir). Tehran: Cultural Heritage Organization. [In Persian]
- Alizadeh Birjandi, Z., Abbaslou, S., & Elahi Zadeh, H. (2013). The status of Birjand scholars' responses in historical studies. *South Khorasan Cultural and Social Studies*, 7(4), 29-52. [In Persian]
- Alizadeh Birjandi, Z., Makremifar, A. F., Kazemi, K., & Soroush, M. R. (2006). *A glance at the seals of the Qajar era in Birjand*. Tehran: Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization. [In Persian]
- Alam, M. R., Dashti, F., & Mirzaei, B. (2014). *Tajaddod o Nosāzī-ye Īrān dar 'Aṣr-e Rezā Shāh Pahlavī* [Program and modernization of Iran during the Pahlavi era]. *Social History Research*, 4(7), 61-86. [In Persian]
- Shahedi, M. (1998). *Zendegī-ye sīyāsī-ye khāndān-e alam* [The political life of the Alam family]. Tehran: Contemporary History Studies Institute. [In Persian]
- Rashed Mohassel, M. R. (2009). *Az Shūktī Tā Dowlatī jostarhay-e farhangī darbāre-ye sharq-e Īrān* [From Shokati to Dowlati, cultural discussions about eastern Iran. (M. Rafiei, Edited). Tehran: Hirmand. [In Persian]
- Razi, A. (1985). *Tāriḡh-e kāmil-e Īrān* [Complete history of Iran]. Tehran: Eghbal. [In Persian]
- Razi, M. S. (1973). *Ganjīneh-ye dāneshmandān* [Treasure of Scholars] (Vol. 3). Tehran: Islamiyah Bookstore. [In Persian]
- Razmara, H. (1950). *Farhang-e joḡhrāfiyā-ye Īrān* [Geographic dictionary of Iran] (Vol. 9). Tehran: Geographic Organization of Iran. [In Persian]
- Saeedzadeh, M. (1990). *Bozorgān Qāyen* [The nobles of Qaen] (Vol. 1). Qom: Nasr Publication. [In Persian]
- Qaynat (1952). No. 15, August. [In Persian]
- Modarres Tabrizi, M. A. (1990). *Rihānah al-Adab fi Tarājim al-Ma'rūfīn bil-Kunyah wal-Laḡab* [The Literary Rihana in the Biographies of Famous People by Nickname and Title]. Tehran: Khayyam. [In Persian]
- Marashi, M. (1995). *Al-Musalsalāt fi al-Ijāzāt* [Vacation series] (Vol. 2). Qom: Ayatollah Marashi Najafi Printing House. [In Persian]
- Makarem Shirazi, N. (1998). *Rasāleh owzih al-masā'il* [Risalah]. Qom: Imam Ali ibn Abi Talib School. [In Persian]

- Munsif, M. A. (1975). *Amir Shokat ol-Molk Alam Amir Qayen* [Amir Sho'kat al-Mulk Alim, the Governor of Qaen]. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Mahdavi Damghani, A. (2012). *Tārīkhche-ye maḥazer daftar-e sanad-e rasmi* [A history of the official documents office]. *Bukhara Magazine*, 15(89 and 90), 122-137. [In Persian]
- Nouri, M. H. (1987). *Mustadrak al-Wasā'il* [Mustadrak Al-Wasa'il] (Vol. 14). Qom: Ahl al-B'AYati Institute. [In Persian]

Newspaper:

Qaynat newspaper, 1331 AH, number 15

Documents:

Documents of Astan Quds Razavi Document Center:

Astan Quds Razavi, Document Center, 1331 AH, document number 1/2880.

Astan Quds Razavi, Document Center, 1332 AH, Document No. 1/6963.

Astan Quds Razavi Document Center, document 1332 AH, number 293208,

Astan Quds Razavi, Document Center, 1323 AH, document number 2/2631.

Astan Quds Razavi, Document Center, 1323 AH, document number 1/2466.

Astan Quds Razavi, Document Center, 1323 AH, document number 2/2466.

Astan Quds Razavi, Markaznad, 1331 AH, document number 1/2880.

Documents of South Khorasan and Birjand endowment administration

South Khorasan General Department of Endowments, 1328 AH, file class H-35.

South Khorasan General Endowments Department, Bitā, file class. G.7,

South Khorasan Endowments General Department, 1351 AH, file class A-53,

South Khorasan Endowment General Department, 1330 AH, file class L-10,

South Khorasan Endowment General Department, 1329 AH, file class M-437,

Birjand endowment department, 1329 document number 1530

Personal archive documents:

Personal documents of Ayati family, personal archive, 1319 AH, document number 128499

Personal documents of the Ayati family, personal archive, 1345 AH, document number 128806.

Personal documents of Ayati family, personal archive, 1348 AH, document number 128789

Personal documents of the Ayati family, personal archive, 1358 AH, document number 12848.

Personal documents of Ayati family, personal archive, 1350, document number 128489.

Personal documents of the Ayati family, personal archive, 1352, document number 128799.

Personal documents of the Ayati family, personal archive, 1323 AH, document number 128793.

Personal documents of the Ayati family, personal archive, 1350 AH, document number 128782.

Personal documents of Ayati family, personal archive, 1328 AH, Document No. 128732.

Personal documents of Ayati family, personal archive, 1355 AH, document number 128794.

Personal documents of the Ayati family, personal archive, 1345 AH, Document No. 12.

مقاله علمی - پژوهشی

بررسی سنخ‌شناسانه‌ی اسناد خاندان‌های مذهبی

مطالعه‌ی موردی: خاندان آیتی بیرجندی

محمد ولی‌پور^۱ زهرا علیزاده بیرجندی^۲ حمیدرضا وردی^۳
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۲۱

مشاهده مقاله منتشر شده: دوره ۱۸، شماره ۲

http://www.farhangekhorasan.ir/article_197655.html

چکیده

اسناد و مدارک به‌جامانده در مراکز اسنادی و آرشیوهای شخصی عالمان شیعی حاوی اطلاعات گوناگون فرهنگی، اجتماعی، تاریخی و دینی است که می‌تواند در پژوهش‌های مختلف مورد توجه قرار گیرد. یکی از مهم‌ترین اسناد خطی بر جای مانده از عالمان شیعی متعلق به خاندان آیتی بیرجندی است که بررسی و مطالعه‌ی دقیق آن‌ها بیانگر وجوه اجتماعی، سیاسی و فرهنگی جامعه‌ی بیرجند و ایفای نقش این خاندان در زمینه‌های مختلف است. براین‌اساس، مقاله پیش‌رو در نظر دارد از طریق دسته‌بندی موضوعی و تحلیل محتوایی اسناد خاندان مذکور جایگاه این اسناد را در مطالعات تاریخ فرهنگی و اجتماعی منطقه مورد ارزیابی قرار دهد. یافته‌های پژوهش بیانگر جایگاه رفیع خاندان آیتی در حل‌وفصل مسائل اجتماعی، دادرسی‌ها، گرفتاری‌های مردم، رتق‌وفتق امور شرعی و اثرگذاری آن‌ها در تصمیم‌گیری‌های سیاسی و اقتصادی منطقه است.

۱. استادیار گروه آموزش تاریخ، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. نویسنده مسئول
m.valipoor@cfu.ir۲. دانشیار گروه تاریخ دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران
zalizadehbirjandi@birjand.ac.ir<https://orcid.org/0000-0003-2141-9241>۳. استادیار گروه آموزش الهیات، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران
drverdi@gmail.com

COPYRIGHTS

2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

خاندان آیتی ضمن برقرار نمودن ارتباط مردم با خاندان حکومتگر و سروسامان دادن امور آن‌ها، تلاش می‌نمودند که از دایره‌ی شرع نیز در تأیید حکومت خارج نشوند.

واژه‌های کلیدی: خاندان آیتی، سنخ‌شناسی، محمدباقر بیرجندی، محمدحسین آیتی.

مقدمه

اسناد خاندانی در مطالعات تاریخی از جنبه‌های گوناگون حائز اهمیت است. این‌گونه اسناد نه‌تنها آگاهی‌هایی پیرامون خاندان‌ها در اختیار محققان قرار می‌دهند، بلکه زوایایی از تاریخ اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی را نیز بازتاب می‌دهند. تفکیک و دسته‌بندی موضوعی اسناد خاندانی و تحلیل محتوایی آن‌ها بسیاری از زوایای مغفول در پژوهش‌های تاریخ محلی و تاریخ ملی را آشکار می‌سازد. با توجه به اهمیت اسناد خاندانی در مطالعات تاریخ محلی، مقاله پیش‌رو می‌کوشد از طریق تحلیل سنخ‌شناسانه‌ی اسناد خاندان آیتی پاسخ‌گویی به پرسش‌های ذیل را مد نظر قرار دهد:

- اسناد خاندان آیتی به عنوان خاندانی وابسته به طبقه‌ی عالمان دینی از منظر سنخ‌شناسی حاوی چه اطلاعاتی است؟

- اسناد خاندان آیتی در مطالعات تاریخی چه جایگاهی دارد؟

در باب پیشینه‌ی تحقیق حاضر، پایان‌نامه‌ای با عنوان *شیخ محمدباقر آیتی و تحولات اجتماعی فرهنگی بیرجند* تدوین شده است که در فصل چهارم اشاره‌ای به وضعیت اجتماعی منطقه با تأکید بر اسناد دارد (خسروی مینا خو، ۱۳۹۱: ۶۰-۷۷) همچنین مقاله‌ای تحت عنوان «جایگاه اجوبه‌های علمای قاینات» در *فصلنامه‌ی مطالعات خراسان جنوبی* به چاپ رسیده که از میان اسناد گوناگون صرفاً به اجوبه‌های این خاندان پرداخته شده است (علیزاده بیرجندی و دیگران، ۱۳۹۲). تفاوت مقاله‌ی حاضر با آثار مذکور از نظر حجم و تنوع اسناد مورد بررسی و تحلیل سنخ‌شناسانه‌ی اسناد خاندان آیتی است.

شرحی پیرامون احوال و آثار خاندان آیتی

خاندان آیتی یکی از خاندان‌های کهن و اصیل قهستان هستند که اصل و نسب آن‌ها به مولی علی محمد شریف ملقب به اشرف‌الشرفا (۱۱۴۹ق / ۱۱۱۵ش)، از علمای مشهور دوره‌ی نادرشاه، می‌رسد. چنان‌که در نسب شیخ محمدباقر آمده است، محمدباقر بن مولی حسن بن اسدالله بن حاج عبدالله مولی علی محمد شریف علوی در روستای گزار در سال ۱۲۷۶ق / ۱۲۳۶ش به دنیا آمد. علمای این خاندان به عنوان رجال تراز اول مذهبی شهرت دارند که در مردمداری، تحجرستیزی، خرافه‌زدایی و برخورداری از روحیه‌ی تساهل و تسامح مذهبی در منطقه شناخته می‌شدند. از خاندان آیتی به‌ویژه محمدباقر و شیخ محمدحسین اسناد متعددی به جا مانده که بررسی و مطالعه‌ی آن‌ها بیانگر وجوه اجتماعی و سیاسی و فرهنگی جامعه‌ی بیرجند و کارکردهای گوناگون علمای مذکور در زمینه‌های متفاوت است.

شیخ محمدباقر یکی از مجتهدین بلندپایه‌ی بیرجندی است که در سال ۱۲۷۶ق در روستای گزار بیرجند به دنیا آمد و پس از گذراندن تحصیلات مقدماتی در زادگاه خود، در مدرسه‌ی جعفریه‌ی قاین مشغول به تحصیل شد (سعیدزاده، ۱۳۶۹: ۴۸۷). وی برای ادامه‌ی تحصیلات با کمک اعتصام‌الملک^۱ به مشهد رفت (اعتصام‌الملک، ۱۳۵۱: ۲۰۳). محمدباقر فقه را در مشهد نزد میرزا هدایت‌الله ابهری آموخت (آیتی، ۱۳۷۱: ۳۱۲) و در نجف اشرف، خارج اصول را نزد میرزا حبیب‌الله رشتی، از شاگردان مرتضی انصاری به پایان رسانید (مدرس تبریزی، ۱۳۶۹: ۳۰۷). وی در سال ۱۳۰۰ق، برای کسب فیض به سامرا نزد میرزای شیرازی رفت و تا سال ۱۳۰۵ق نزد او به تحصیل پرداخت (تهرانی، ۱۳۶۳: ۱۱۶). او در میان تمامی استادان خویش به میرزای شیرازی تعلق خاطر خاص داشت و با القاب شایسته‌ای او را می‌ستود. میرزای شیرازی همواره شاگرد جوان خود را به نوشتن تشویق می‌نمود (مرعشی، ۱۴۱۶ق، ج ۲: ۷-۱۳). وی پس از اتمام تحصیلات در عتبات، به مکه مشرف شد و در سال ۱۳۰۵ق به بیرجند مراجعت نمود و به رتق‌و‌فتق امور شرعی مردم پرداخت (رازی، ۱۳۵۲: ۲۶۶).

۱. اعتصام‌الملک مأمور تعدیل مالیات خراسان و سیستان بود که در زمان ناصرالدین شاه در سال ۱۲۸۸ق به قاینات آمد و در طی مأموریت خود از روستاهای مختلف دیدن کرد و سفرنامه‌ای نوشت. او در سفر خود به قاین و بازدید از حوزه‌ی علوم دینی با محمدباقر بیرجندی که طلبه‌ای سیزده ساله بود، آشنا شد (اعتصام‌الملک، ۱۳۵۱: مقدمه).

دیگر عالم برجسته‌ی این خاندان، شیخ محمدحسین آیتی است. وی فرزند محمدباقر است که در ۱۳۱۰ق در روستای مهموئی^۱ بیرجند به دنیا آمد و مقدمات علوم اسلامی را در بیرجند نزد پدر آموخت و در مشهد نزد میرزا عبدالجواد نیشابوری علوم ادبی را فرا گرفت (علیزاده بیرجندی، ۱۳۸۵: ۱۰۶). در سال ۱۳۳۱ق از طریق قفقاز، ترکیه، سوریه و لبنان به مکه رفت و از آنجا به زیارت عتبات عالیات مشرف شد (آیتی، ۱۳۷۱: ۳۷۴-۳۷۵). پس از این سفر به مدت دو سال در اصفهان به تحصیل پرداخت و سپس رهسپار نجف اشرف گردید و از محضر استادانی چون سید ابوالحسن اصفهانی، ضیاءالدین عراقی و ابراهیم اصطهباناتی اجازه‌ی اجتهاد گرفت (آیتی، ۱۳۷۶: ۹۱) و به بیرجند برگشت و پس از پدرش به امور شرعی مردم پرداخت (آیتی، ۱۳۳۷: مقدمه).

سنخ‌شناسی اسناد خاندان آیتی

اسناد مورد استفاده در این پژوهش برحسب نگهداری دو دسته هستند: دسته‌ای مربوط به آرشیو شخصی خاندان آیتی است که دسترسی به آن از طریق نوادگان این خاندان صورت پذیرفته است و در دیگر مراکز نگهداری اسناد موجود نمی‌باشد.^۲ دسته‌ی دوم در مراکز نگهداری اسناد مانند مرکز اسناد آستان قدس رضوی، اداره‌ی کل اوقاف خراسان جنوبی و اداره‌ی اوقاف بیرجند نگهداری می‌شوند.

به‌طور کلی متن اسناد خاندان آیتی شامل نام خداوند، هدف نگارش، موضوع سند، خاتمه، تاریخ، مهر و امضای نویسنده و مهر یا اثر انگشت شهود است. سندها برحسب موضوع، طبقه‌ی افراد، نوع نگارش و کلمات مغلق و مکلف تغییراتی به خود گرفته است. اسنادی که مربوط به خاندان حکومتی بوده، با کلماتی مغلق و احترام‌آمیز نوشته شده است، اما اسنادی که در مورد مسائل اجتماعی و خدمات عام‌المنفعه و یا روستائیان به‌ویژه طبقات پایین جامعه بوده با نثری

---

۱. روستایی از توابع بخش مرکزی بیرجند که در ۶۸ کیلومتری آن واقع شده است و دارای آب‌وهوای گرم و خشک است (رزم آرا و حسینی، ۱۳۲۹، ج: ۹، ۴۱۰).

۲. دکتر محسن آیتی، عضو هیئت علمی دانشگاه بیرجند، اسناد مربوط به آرشیو شخصی خاندان آیتی را در اختیار نگارندگان قرار داده‌اند. شماره‌گذاری اسناد هم براساس فایلی که از آن استفاده شده، صورت گرفته است.

ساده تحریر شده است. مثلاً در اسناد مربوط به هبه‌نامه‌ی اموال امیر اسماعیل^۱ به محمدابراهیم خان که توسط شیخ محمدباقر تأیید شده، الفاظ حالت معلق و مکلفی به خود گرفته است و الفاظی مانند «سرکار جلالت ارکان، معدلت بنیان، نور سماء و چشم شمس ملک، جناب امیرالامراء العظام و عماد الکبراء العظام» (مرکز اسناد استان قدس رضوی، سند شماره ۲۹۳۲۰۸) به کار رفته است. در سند دیگری که اجاره‌نامه است، یک طرف قرارداد دو تاجر معتبر به نام کرمانی و حاجی ملا محمد و طرف دیگر رعایای شوکت‌الملک هستند. در این سند کلمات به کار رفته برای معرفی طرفین متفاوت است: «اجاره شرعیه دادند جنابان مستطابان عمده التجار آقا میرزا حسن تاجر کرمانی مقیم بیرجند و حاجی ملامحمد ابن مرحوم علم جوینی الاصل گزاری وطن، رقبه خودشان به طوع و رغبت در مدت سه عام کامل شمسی به بندگان جلالت ارکان، عدالت بنیان، فخرالزمان حضرت مستطاب اجل اعظم، افخم سرکار لالی شوکت الملک دم اجلاله العالی» (مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند کلاسه ۲۸۸۰/۱).

می‌توان گفت در گذر از جامعه‌ی روستایی به جامعه‌ی شهری شکل و بیان اسناد با تصنع و تکلف و اطاله بیشتری در نگارش همراه می‌شود (عریان، ۱۳۸۲: ۳۳۲-۳۳۳). همچنین مقام مخاطب و اینکه سند برای چه کسی نوشته شده، در معلق‌گویی و ساده‌نویسی مؤثر بوده است. مقایسه‌ی عبارات شروع اسناد با یکدیگر و واکاوی آن‌ها بیانگر طبقات اجتماعی و پایگاه اجتماعی مخاطبان و نویسندگان آن است. در اسناد مالی و مبیعات در صورت تعلق خریدار و فروشنده و یا مصالح و مصالح له به طبقه اعیان و اشراف به دنبال نام آن‌ها عبارت «مدالطه العالی» و نام پدر و گاهی اوقات القاب آن‌ها به کار رفته است. بعضی از این القاب جنبه‌ی توصیفی دارد و برخی نیز بیانگر صنف و محل سکونت خریدار و فروشنده است.

القاب طولانی و تشریفاتی و عبارت‌های دعایی در بیشتر موارد برای طبقه‌ی مالکان و روحانیون و تجار بزرگ به کار گرفته شده است: جلالت مأب، جنت مکان، خلد آشیان، رفعت جاه، علیا، خدیجه روزگار، مریم خصال، عصمت و عفت پناه، خیرالزائرین، غفران مأب و طاب ثراه.

۱. امیر اسماعیل خان علم، پسر حشمت‌الملک علم، در اواخر حکومت ناصرالدین شاه و اوایل حکومت مظفرالدین شاه قاجار حاکم قاینات بود که به شوکت‌الملک اول شهرت دارد و چون فرزندی نداشت، اموال خود را به نام برادرش، محمد ابراهیم خان، هبه نمود. محمدابراهیم خان، مشهور به شوکت‌الملک دوم، از ۱۲۸۴ش به حکومت قاینات رسید (منصف، ۱۳۵۴: ۱۴-۱۶).

از آنجاکه در دوره‌ی قاجاریه اداره‌ی ثبت احوال تأسیس نشده بود (رازی، ۱۳۶۴: ۶۸۲-۶۸۳) و نام خانوادگی مرسوم نبود، در اسناد نام پدر و پدربزرگ و یا شهرت افراد را می‌نوشتند. برای نمونه در سندی از شیخ محمدباقر آمده است: «غرض از تحریر آنکه در موضوع مخلفات و متروکات مرحمت پناه مرحوم محمدقلی فرزند مرحوم یوسف آبکشتی» (اسناد شخصی خاندان آیتی، سند شماره ۱۲۸۴۹۹) یا در پاره‌ای دیگر از اسناد، شغل و محل سکونت برای معرفی صاحب سند به کاررفته است: «علیا معظمه محترمه زوجه مرحوم خیرالزائرین آقای عبدالرحیم عطار جازاری اصل» (اسناد شخصی خاندان آیتی، سند شماره ۱۲۸۸۰۶). ذکر نام پدر و محل سکونت بیانگر نسب و شجره‌نامه‌ی افراد است و آوردن نام پدر، شغل و محل سکونت فرد به موقعیت اجتماعی او اشاره دارد (علیزاده بیرجندی، ۱۳۸۵: ۷).

در اسناد به جامانده از خاندان مذکور، اطلاعات فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی فراوانی وجود دارد که با استخراج دقیق و هدفمند می‌توان به شرایط دوره‌ی نگارش اسناد واقف شد. در این راستا اسناد مورد استفاده در این مقاله براساس موضوعی به صورت ذیل دسته‌بندی شده‌اند:

- اسناد وقفی: در مواردی واقف، تولیت امور موقوفه را عهده‌دار بوده و پس از او به فرزندان ذکورش انتقال یافته است؛ در برخی موارد نیز تولیت امور موقوفه به دیگران واگذار شده است.

- اسناد اجتماعی: در این اسناد به موضوعات مختلفی مانند امور عام‌المنفعه و رفاهی، مصالحه‌ی شرعی، ازدواج و حل‌وفصل دعاوی مردم پرداخته شده است.

- آجوبه‌ها: اسنادی که در پاسخ به مسائل شرعی و دینی توسط عالمان خاندان آیتی ارائه شده است.

- اسناد اقتصادی: این اسناد شامل موضوعاتی نظیر رهن‌واجاره، خریدوفروش و جمع‌آوری وجوه شرعی می‌شود.

- اسناد سیاسی: برخی از این اسناد در پاسخ به درخواست حکومت مرکزی و یا حکام محلی نوشته شده است و برخی نیز به تحولات و مبارزات سیاسی اشاره دارد.

در ادامه، هر یک از دسته‌بندی‌های اسناد به تفکیک شرح داده خواهد شد.

اسناد وقفی: وقف^۱ در بیرجند پیشینه‌ای کهن و ریشه در حیات اقتصادی - اجتماعی این دیار دارد. در دوره‌ی قاجاریه در اکثر موارد تولیت اوقاف و نظارت بر آن‌ها از وظایف روحانیون بود. چنان‌که پس از بازگشت شیخ محمدباقر از نجف، امیر اسماعیل خان علم ضمن درخواست از او برای سکونت در بیرجند، اوقافی را که تولیت آن‌ها با اعلم علمای زمان بود، به او سپرد (خسروی، ۱۳۹۱: ۷۱). شیخ محمدباقر با درآمد اوقاف و دیگر وجوه شرعی که به دست او می‌رسید، فقرا را یاری می‌رسانید (آیتی، ۱۳۷۶: ۲۰۵). از بررسی محتوای سندهای وقفی که توسط علمای خاندان آیتی نوشته شده، چنین برمی‌آید که مردم بیرجند در دوره‌ی مورد بحث املاک زیادی وقف می‌کردند. علت اصلی این مسئله اعتقاد مردم بیرجند در به جا گذاشتن صالحات باقیات بود و در مواردی هم نداشتن وارث پس از مرگ که املاک آن‌ها را سرپرستی کند (منصف، ۱۳۵۴: ۵۰ - ۵۵). باتوجه به اعتماد متمولین و مالکین به شیخ محمدباقر بیرجندی مردم در موقوفات به ایشان رجوع و اموال خود را حسب الصلح به وی واگذار می‌کرده‌اند. اسناد وقفی که توسط عالمان خاندان آیتی تنظیم شده است، بر چند نوع هستند:

- حسب الصلح^۲: در این فقره از موقوفات شخص عالم واقف می‌گردد و تولیت و شیوه‌های مصرف آن به او سپرده می‌شود و پس از او تولیت به اولاد ذکور وی می‌رسد و اگر فرزند ذکوری در میان خاندان متولی نباشد، ملک مجهول التولیه اعلام و به اعلم علمای زمان واگذار می‌شود (راشد محصل، ۱۳۸۹: ۱۲۴). نظارت بر شیوه‌ی مصرف این املاک بر عهده‌ی فردی بود که توسط مصالح در سند قید شده بود. به عنوان نمونه در سواد وقف‌نامه شیخ محمدباقر حسب الصلح کربلایی حسینعلی بیرجندی^۳ چنین آمده است: «کربلایی حسین علی فرزند میرزا محمدعلی بیرجندی در حال صحت نفس و کمال و اختیار و شعور مصالحیه شرعیه اسلامیة نمود به محمدباقر گزازی

۱. وقف در اصطلاح یعنی حبس عین مال، ملک مستغلات و جاری ساختن منافع آن در راه خدا (نوری، ۱۴۰۸ق: ۴۷).

۲. حسب الصلح عبارت است از این که فردی ملکی را از ید خود خارج می‌کند و به طرف مورد اعتماد می‌دهد و از خود سلب مالکیت می‌کند؛ به این شرط که فرد مورد اعتماد ملک یا املاک مورد نظر را وقف کند یا مدارج وقفی را براساس اصول اسلام طی کند. به کسی که ملک را صلح می‌کند، مصالح و کسی که به او صلح می‌شود، مصالحه گفته می‌شود (خسروی، ۱۳۹۱: ۷۵)

۳. تاریخ تنظیم سند هشتم رمضان ۱۳۲۸ق قید شده که چند تن از علما امضا کرده‌اند.

ساکن بیرجند»، املاکی که عبارت‌اند از: سرای نشیمن در وسط شهر بیرجند، بیست و شش فنجان آب از قنات اصل شهر، چهار سهم از مزرعه چاکنان علیا، چهار سهم از مزرعه بیشه و دو سهم از مزرعه سمو و اراضی تابعه و هشت سهم از مزرعه شیخ و باغ معروف به کلگاه در قصبه بیرجند که صیغه وقف در جمع جاری شد و شخص مصالح له یعنی محمدباقر این املاک را وقف بر مصارف زیر نمودند: ۱- تعزیه بر امام حسین(ع) در همان منزل وقفی در هر دهه از ماه محرم که صلاح بدانند؛ ۲- عزاداران و مستعمین و ذاکرین که همه ساله برای عزاداری امام حسین(ع) در منزل مذکور جمع گردند؛ ۳- تعزیه زنانه در همان منزل؛ ۴- تلاوت قرآن بر سر مزار فرد مصالح و برادر ایشان؛ ۵- افطاری شب‌های احیای ماه رمضان. در پایان سند مصالح له تولیت را به محمدتقی مستوفی الشافی و بعد از او به اولاد ذکور ایشان و در صورت انقراض اولاد ذکور به اعلم علمای بیرجند واگذار کرده است (اداره کل اوقاف خراسان جنوبی، کلاسه پرونده ح-۳۵). در ادامه‌ی سند قید شده چنان‌که سندی غیر از این مضمون آورده شود، باطل و از درجه‌ی اعتبار ساقط است (همانجا).

نمونه‌ی دیگری از سند وقفی حسب‌الصلح مربوط به وقف‌نامه‌ی حاج شیخ محمدباقر حسب‌الصلح کربلایی زهرا است که موارد مصرف آن برای تعزیه‌داری حضرت سیدالشهدا در روستای مهموئی و تلاوت کلام‌الله مجید در ماه رمضان ذکر شده است (اداره کل اوقاف خراسان جنوبی، کلاسه پرونده. ز.۷۰). تولیت در این سند با مصالح یعنی کربلایی زهرا و پس از او با اعلم و اصلح اولاد شیخ محمدباقر بوده و در صورت نبود اولاد ذکور به امام جماعت روستای مهموئی واگذار می‌شد. در میان اسناد وقفی حسب‌الصلح حق تولیه معمولاً یک‌دهم منافع و حق‌النظاره نصف یک‌دهم^۱ مشخص شده که تقریباً در بیشتر اسناد تکرار شده است (اداره کل اوقاف خراسان جنوبی، کلاسه پرونده ع-۵۳).

نمونه‌های دیگری از اسناد وقفی حسب‌الصلح به خاندان آیتی وجود دارد که جهت اختصار فقط اسامی آن‌ها بیان می‌گردد: سواد وقف‌نامه‌ی شیخ محمدباقر حسب‌الصلح صبیبه حاجی حسین جعفر (اداره کل اوقاف خراسان جنوبی، کلاسه پرونده ل-۱۰) و وقف‌نامه‌ی شیخ محمدباقر حسب‌الصلح آقا سید حسین و زوجه (اداره کل اوقاف خراسان جنوبی، کلاسه پرونده م-۴۳۷). از

۱. در موارد نادری حق‌التولیه را به جای عشر خمس منافع قرار داده‌اند (اسناد شخصی خاندان آیتی، سند شماره ۱۲۸۴۸۹).

مفاد وقف‌نامه‌های حسب‌الصلح چنین برمی‌آید که مردم متمکن و ثروتمند وی را مورد اعتماد دانسته و حتی بعد از مرگ، تولیت را به فرزندان و واگذار کرده‌اند. عمده‌ی مصارف اسناد وقفی حسب‌الصلح خاندان آیتی در موارد زیر بوده است:

تعزیه امام حسین(ع) و اطعام عزاداران که بیشترین فراوانی را دارد؛ کمک به فقرا که نوع و مقدار را هم مشخص کرده‌اند؛ افطاری در ماه مبارک رمضان به ویژه شب‌های احیا؛ کمک به سادات اعم از سادات فقیر و یا مخارج ازدواج سادات و صرف بر روزه و نماز و تلاوت قرآن. نوع کالا و جنسی که وقف شده بیشتر مستغلات بوده که متأثر از نوع زندگی کشاورزی و اقتصاد مبنی بر آن بوده است. مستغلاتی چون قنات، اراضی دیمه و آبی، باغ، درخت، منازل، آسیاب و مغازه وقف شده‌اند. در بین بعضی از موقوفه‌ها اقلامی چون کتب و اثاث منزل و پول نقد هم به چشم می‌خورد که اندک است، اما فراوانی آب و ملک نسبت به بقیه اقلام بیشتر است. در موارد مصرف وقفیات، بیشترین فراوانی در زمینه‌ی تعزیه بر امام حسین بوده که ریشه در باورهای مذهبی مردم منطقه داشته است. یکی دیگر از موقوفه‌های مهمی که حسب‌الصلح به محمدباقر واگذار شده، وقف‌نامه حسب‌الصلح کربلایی غلامرضا به تاریخ ۲۷ صفر ۱۳۳۲ق است. موارد وقفی در این سند متنوع است که شامل آب و ملک، مغازه، خانه، آسیاب، اراضی دشت، ده، باغ، ائاثیه منزل و پول رایج می‌شود. موارد مصرف هم در این سند مختلف است. از جمله موارد مصرفی می‌توان به افطاری ماه رمضان، مخارج ازدواج پنج نفر از سادات، خرید لباس در ماه رجب برای فقرا، ختنه‌ی اطفال فقیر، خرید قرآن و اهدای آن به فقرا، تعمیر حوض آب‌انبارهای اطراف شهر، هزینه براتی و قربانی و تعزیه بر سیدالشهدا اشاره کرد (اداره کل اوقاف خراسان جنوبی، کلاسه پرونده ع-۵۳). علاوه بر این در اسناد دیگر از آموزش طلاب علوم دینی هم سخن به میان آمده است (اسناد شخصی خاندان آیتی، سند شماره ۱۲۸۷۹۸).

در بعضی از اسناد، آدای روزه و نماز و تلاوت قرآن برای واقف و والدین واقف مشخص شده است (اسناد شخصی خاندان آیتی، سند شماره ۹ ۱۲۸۴۸). از بررسی سندهای وقفی مربوط به خاندان آیتی چنین به نظر می‌رسد که گاهی تغییراتی در موقوفات متصرفی آن‌ها حاصل می‌شده است. چنان‌که شیخ محمدباقر می‌نویسد: «تفضیل موقوفات متصرفی الاحقر هذه السنه ۱۳۵۰ به شرح ذیل است» (اسناد شخصی خاندان آیتی، سند شماره ۱۲۸۴۸۹). و ضمن نوشتن تفصیلی از

موقوفات آن را تأیید کرده است. اسناد وقفی این دوره حاکی از آن است که تا قبل از تأسیس اداره‌ی اوقاف در بیرجند رسیدگی به وقفیات با شیخ محمدباقر بوده است. با تأسیس اداره‌ی اوقاف به سبک جدید و واگذاری امور وقفی به آن اداره (صادقی گلدر، ۱۳۸۵: ۹۰ - ۹۹) نقش شیخ محمدحسین در تنظیم اسناد وقفی کم‌رنگ شده است؛ اما با توجه به این امر که اداره‌ی اوقاف برای ثبت و ضبط و ساماندهی اسنادی نوپا بوده، در مواردی از او درخواست همکاری می‌کردند (اداره اوقاف بیرجند، سند شماره ۱۳۲۹/۴/۱۰/۱۵۳۰).

اسناد اجتماعی: نوع دیگر از اسناد موجود در بایگانی‌های خاندان آیتی سندهایی هستند که بیانگر کارکرد اجتماعی آن‌هاست و بر چند نوع‌اند:

- اسناد امور عام‌المنفعه: این اسناد در موضوعاتی نظیر احداث و مرمت قنوات و حوض‌های آب اطراف شهر، مسائل مربوط به ازدواج و مهریه و وصیت‌نامه‌ها دسته‌بندی می‌شوند. بررسی اسناد موجود و تاریخ شفاهی منطقه بیانگر این است که در بیرجند عالمان خاندان آیتی مرجع حل‌وفصل امور شرعی و اجتماعی مردم -از فرودست تا طبقات اشراف و حتی حکومتگران محلی - بوده‌اند. برای نمونه شیخ محمدباقر وصیت عبدالرحیم عطار را قبول می‌نماید که از پول عطار پس از مرگش ناییی به طور متعارف بگیرد که حج او را به جا آورد (اسناد شخصی خاندان آیتی، سند شماره ۱۲۸۷۹۹).

در زمینه‌ی انجام امور عام‌المنفعه سندهای موجود نشان می‌دهد که علاوه بر کار تنظیم سند، انجام امور عام‌المنفعه و وکالت مستمندان را نیز بر عهده می‌گرفتند (اسناد شخصی خاندان آیتی، سند شماره ۱۲۸۷۹۳). چنان‌که در سند مذکور شیخ محمدحسین آیتی در مقام وکیل کلثوم کامرانی منفرد معرفی شده که مورد وکالت تمامی حقوق موکله از چاهسار قنات علی‌آباد است. وکیل در مورد عمران قنات فوق اختیار هرگونه انعقاد قرارداد و یا امضای سندی در این مورد را داشته است.

سند دیگری مربوط به لایروبی قنوات و سامان‌دهی سهم آب است. در این سند شیخ محمدحسین تنظیم امورات مربوط به سامان‌دهی سهام قنات سنگ آب را برعهده گرفته و کار تعمیر قنات و تنظیم قراردادهای دیگر امور اجرایی آن را تقبل نموده است. چنان‌که می‌نویسد: « صورت سهام قنات رحمت آباد سنگ آب مطابق اظهارات حضرات شرکاء از این قرار است و

قنوات مزبوره عبارت است از چاهسارهای جدیدالاحداث که در اسناد سابقه علی‌آباد نام برده شده است» (اسناد شخصی خاندان آیتی، سند شماره ۱۲۸۷۸۲).

جدول ۱. ساماندهی سهام قنوات

صورت سهام قنوات رحمت آباد		
ردیف	نام مالک	میزان سهم
۱	آقای حاجی شیخ محمدباقر مجتهد	دو سهم
۲	جناب آقای غلامرضا تاجر یزدی	یک سهم
۳	جناب حاجی محمدکاظم یزدی	یک سهم
۴	حاجی ملامحمد ولد حاجی رجب	یک سهم
۵	ورثه مرحوم کربلایی عبدالرحیم عطار	شش سهم
۶	آقای کربلایی غلامحسین عبدالرحیم	یک طاقه
۷	ملانظر علی رهنیچی با والد خود	نه دانگ
۸	میرزا علی اکبر بوشادی	دو دانگ
۹	حاجی محمد حسین خباز	یک طاقه
۱۰	استاد کربلایی علی اکبر	یک سهم و طاقه
۱۱	ولدان مرحوم میرزا نجف سادات	هفت دانگ و نیم

- اسناد ازدواج و طلاق: عالمان خاندان آیتی علاوه بر جاری نمودن صیغه‌ی عقد یا طلاق، قباله‌های ازدواج و مهرنامه‌ها را تنظیم می‌کردند که معمولاً پیش از رسمیت یافتن دفاتر ازدواج و طلاق نزد علما صورت می‌گرفت (رازی، ۱۳۶۴: ۷۰۳ - ۷۰۴) و نسخه‌ای از قباله‌ی ازدواج و مهریه نزد روحانی مورد اعتماد نگهداری می‌شد. برای نمونه می‌توان به سند ازدواج متعلق به سیدعلی عندلیب و بی‌بی‌زهرا سلطان اشاره کرد که در آن میزان مهریه و صداق و نوع عقد مشخص شده است. تحدیدیه‌ی سند با این عبارت آغاز می‌شود: «در تحت توجهات قطب عالم امکان، علت غایی سازمان انجمن جهان قائمه عرش حضرت سبحان، امام زمان علیه السلام له الملك و المنان» (اسناد شخصی خاندان آیتی، سند شماره ۱۲۸۷۳۲). در این سند (۱۳۲۸ش) آب، ملک، منزل و اثاثیه در مهریه قید شده است (همانجا).

- مصالحه‌ی شرعیه: یکی دیگر از زمینه‌های فعالیت اجتماعی علمای خاندان آیتی انجام امور مربوط به مصالحه‌نامه‌ها بوده است. صلح‌نامه‌ها، از جمله اوراق و اسناد قانون رایج بین مردم در گذشته، بر چندین قسم می‌شوند:

الف- صلح محاباتی^۱: تعداد زیادی از اسناد خاندان آیتی از این نوع هستند. به‌عنوان نمونه در سند زیر آمده است: «مقر نمودم بصلح شرعی قطعی بوالده آقای شیخ محمدابراهیم آیتی جلیله آقای الحاج محمدباقر ربانی بنت مرحوم کربلایی محمدمیرهاشم جازاری موازی یکباب منزل از تحتانی و فوقانی آن بنا که دو ثلث از آقا شیخ مهدی هادوی و یک ثلث از کربلایی حاجی نبی واقع در کوچه سرآب میان ده بیرجند زیر حسینیه امیرحسام الدوله المضبوطه دفتر آقای فارابی و دفتر ثبت املاک به مقدار نیم من نمک طعام مقبوضاً و صیغه صلح جاری شد و نقل و انتقال حاصل شد کان ذالک بتاریخ سیزدهم شهر ذی الحجه الحرام ۱۳۵۵» (اسناد شخصی خاندان آیتی، سند شماره ۱۲۸۷۹۴). در سند دیگری، محمدباقر آیتی نصف حقوق خود و نوه‌اش، میرزا اسدالله، از قنات سنگ آب واقع در دشت مهموئی را به محمدحسین ضیاءالدین به مبلغ دو قران چرخی تا پایان لایروبی قنات مذکور صلح نموده است که به تاریخ ۱۸ رجب المرجب ۱۳۴۸ ق و به مهر شیخ محمدباقر است (اسناد شخصی خاندان آیتی، سند شماره ۱۲۸۸۷۸).

ب- نوع دیگری از اسناد صلحی، صلح رقبی^۲ است. برای نمونه در این سند آمده است: «محمدحسین بن ملاعبدالرحیم نیم روز از قنات سنگ آب در عوض پنج نمک طعام به وزن قدیم قاین به شیخ محمدحسین آیتی جهت تعمیر قنات، خرید و اضافه نمودن دو چاه جدید به رشته قنات فوق به مدت دو سال صلح نمود» (اسناد شخصی خاندان آیتی، سند شماره ۱۲۸۷۸۶). در سند دیگری حاج شیخ محمدباقر به‌صورت وکالتی از طرف نوه‌اش به فرزندش، شیخ محمدحسین صلح می‌کند که در ازای مخارج، مناصفه‌ی قنات تا پایان کار با مصالح له باشد که صلح مدت‌دار است (اسناد شخصی خاندان آیتی، سند شماره ۱۲۸۷۸۰).

---

۱. صلحی است که می‌تواند در ازای مال باشد یا به صورت رایگان؛ همچنین می‌تواند مال گران‌قیمتی در برابر مال کم‌قیمتی صلح کرد؛ چنین صلحی محاباتی نامیده می‌شود، مانند صلح در مقام فروش یک خانه در برابر شاخه نبات (جعفری لنگرودی، ۱۳۵۷، ج ۱: ۵۵۹).

۲. صلحی است که به موجب آن مالک حق استفاده از ملکش را برای مدتی مثلاً شش ماه یا یک سال به منتفع منتقل می‌کند (بحرانی، ۱۳۸۶، ج ۲۲: ۲۷۶).

ج- صلح عمری^۱: برای نمونه در سندی به تاریخ ۱۳۴۵ ق چنین آمده است: «غرض از تحریر آنکه حاضر گردیده علیا معظمه محترمه زوجه مرحوم خیرالزائرین آقا کربلایی عبدالرحیم عطار طاب ثراه و مصالحه شرعیه صحیحه لازم نموده در حال کمال صحت و شعور و عقل و اختیار همگی و تمامی ملکیت و حقوق خود را در قنات جنب مهموئی معروف به سنگ آب و موسوم به رحمت آباد به سه نفر نواده خود» (اسناد شخصی خاندان آیتی، سند شماره ۱۲۸۸۰۶). در ادامه‌ی سند اسم سه نواده را قید کرده است و همچنین بدل‌المصالحه را مشخص نموده، در پایان سند آمده است: «حضرات مصالح لهم بصیغه عمری منافع اعیان مصالح عنها را که قابل عمری بود بمعظمه مکرمه مصالحه که مادام الحیوه از منافع آن اشیاء بهره مند باشد و ایضاً منافسه حقوق مصالحه در سنگ آب بصیغه عمری انتقال یافت» (اسناد شخصی خاندان آیتی، سند شماره ۱۲۸۸۰۶).

د- تقسیم ارث: یکی دیگر از زمینه‌های فعالیت اجتماعی علمای این خاندان تنظیم سیاهه‌ی اموال و تقسیم آن بین ورثه و گاهی هم حل اختلاف آن‌ها بود. از این دست سندها در میان اسناد آرشیوی خاندان آیتی زیاد به چشم می‌خورد، حتی در دوره‌ای که دادگاه‌ها و مراجع رسیدگی دولتی تثبیت شده بودند، به دلیل جایگاه اجتماعی علما، مردم برای حل و فصل امور و دعاوی خود نزد آن‌ها می‌رفتند و گاهی هم اداره‌های دولتی از روحانی مورد اعتماد درخواست می‌کردند که با دخالت خود دعاوی را فیصله دهند. چنان‌که در سند زیر صورت اموال مرحوم محمدقلی در وجه اصیله مقیم آبکشت به قرار ذیل است:

«از مزرعه آبکشت با اراضی چهل هشت فنجان، باغ سه قطعه ۲- خانه در مزرعه آبکشت ده درب، ۳- از مزرعه لک لوندی یک سهم و هفت نیم فنجان با اراضی، گوسفند نرینه ۱۹ رأس» (اسناد شخصی خاندان آیتی، سند شماره ۱۲۸۴۸۹). در این سند تمام اموالی که از محمدقلی به جا مانده سیاهه شده است. در پایین سند آمده که این اشیای مفصله که در این ورقه است: «کربلایی محمدعلی صبوحی به فرموده آقای آیتی و حکم فرمانداری تنظیم نموده و به اصیله

۱. صلح‌نامه عمری عقد قراردادی است که به موجب آن شخص حق استفاده از ملکش را برای مدت عمر خود یا عمر منتفع یا عمر شخص دیگری به منتفع منتقل می‌کند، بنابراین در طول مدت عمر فرد تعیین شده حق استفاده از ملک برای منتفع خواهد بود (صدوق، ۱۳۶۸، ج ۴: ۲۵۱-۲۵۳).

زوجه مرحوم محمدقلی تسلیم و اصله قبول نمود. در حقیقت خودش هرکس از جانب آقای آیتی آمد جوابگویی نماید» (همان).

آجوبه‌ها^۱ (پاسخ به مسائل شرعی): از علمای خاندان آیتی به‌ویژه محمدباقر که در منطقه به مفتی‌الفریقین شهرت داشته (آیتی، ۱۳۷۱: ۳۰۶)، اجوبه‌های زیادی به جا مانده است. در این زمینه رساله‌ای تحت عنوان *اجوبه المسائل وارده من ماوراءالنهر* دارد (بیرجندی، ۱۳۹۴: ۱۹) و کتابی به نام *جامع‌الفقہ به زبان فارسی* که در اجوبه‌های گوناگون نوشته است (تهرانی، ۱۳۷۲، ج ۵: ۶۴). مردم این منطقه به دلیل باورهای عمیق دینی همواره برای حل مسائل فقهی و اجتماعی خود به عالمان دین مراجعه می‌کردند که در برهه‌ای از زمان پاسخ‌گویی به مراجعه‌کننده‌ها برعهده‌ی محمدباقر و پسرش محمدحسین بوده است. اجوبه‌هایی که از محمدباقر در زمینه‌های حقوقی، ارثی، روابط فامیلی، مهریه‌ها، جهاز و حقوق همسایه به جا مانده حاکی از مراجعه‌ی گسترده‌ی مردم به او بوده است. در ذیل به چند سند از اجوبه‌ها برای نمونه اشاره می‌شود.

در سندی از محمدباقر پرسیده شده است: «بروجه استفتاء سؤال می‌شود از آقایان علمای اعلام کثرت‌الله امثالهم که زیدی بند ساری دارد که سابقاً از لای^۲ و آب رودخانه استفاده می‌نموده. در فوق بند بعضی اشخاص دیمه زاری دارند که آب رودخانه از وسط آن می‌گذرد آیا صاحبان زمین حق دارند دهنه رودخانه را سد نمایند یا خیر؟ آیا زمین رودخانه که بند سابقاً آب و لای می‌کرد متعلق به بند سابق است یا زمین دیمه‌زار که در کنار رود واقع است؟ آیا کسی حق دارد مجری آب سیل را تغییر دهد یا خیر؟ حکم الله را بیان فرمایند که محل حاجت است».

پاسخ: «بسم الله الرحمن الرحيم. شخصی که بندسازی را احداث کرده آب رودخانه را حیازت نموده فلهدذا کسی حق ندارد مجرای سیل را تغییر دهد یا احداث بندی در فوق بندسار سابق نماید که مزاحمت کند اما لای و باری که سیل می‌آورد تا بندسار مزبور نرسیده از مباحات است هرکسی سبقت گرفت و حیازت کرد و مالک می‌شود آنچه داخل در بند و حریم بند قرار گرفته

۱. مجموعه‌ای از پرسش‌ها و پاسخ‌های فقهی است که تحت عنوان سوال و جواب گردآوری و تنظیم می‌شود. این آثار مکتوب فقهای شیعه بخش قابل توجهی از معارف اصیل شیعی می‌باشند. منشأ و جایگاه پیدایش اجوبه‌ها و تعزیراتی از این دست به ائمه اطهار باز می‌گردد (اباذری، ۱۳۹۰: ۷۴).

۲. رسوب ناشی از آب رودخانه که به جا می‌ماند و در اصطلاح گل‌ولای به کار می‌رود.

است مختص صاحب بند است و کسی حق ندارد تصرف نماید و سد دهنه رودخانه و انداختن آب از بندسار حرام است» (اسناد شخصی خاندان آیتی، سند شماره ۱۲۸۷۷۰).

در موردی دیگر از شیخ محمدحسین آیتی پرسش شده: «چه می‌فرمایند علما اثنا عشریه و فقه‌های اسلامی دامت توفیقها، زید فوت کرده و دارای یک زوجه و دو اولاد ذکور حین الفوت بود. از اولادها یکی از زوجه دیگری می‌باشد که قبلاً فوت نموده. زوج متوفی دارای اموال منقول و غیرمنقول از قبیل ملک، بندسار و دیمه زار غیره می‌باشد، حالیه یکی از دو نفر اولاد متوفی که از زوجه قبلی است معترض می‌باشد که زوجه پدرش از اموال غیرمنقول ارث نمی‌برد متمنی است حکم الله را برای رفع اختلاف وارث بطور وضوح بیان فرمایید. با تقدیم احترام کربلایی حسین جان سلیمانی حبیب الله سلیمانی فرزندان مرحوم کربلایی حسن سلیمانی ساکنان بیرجند».

در پاسخ: «بسم الله الرحمن الرحيم. در صورت مزبوره که زوج متوفی فرزند دارد ارثیه زوجه هشت یک از کلیه منقولات است از قبیل اجناس و ظروف و اثاث البیت و مواشی از گوسفند و غیره و نقدی و بنا بر آنچه در این زمان مبنای عمل فتوی است از آب و زمین محروم است و ارث نمی‌برد و از بناها و اشجار از عین محروم است و از قیمت حق خود را می‌برد و کیفیت تقویم چنان است که باغ یا منزل را به قیمت می‌رسانند. سپس زمین را بنجا^۱ یا کشتمانی فرض کرده قیمت‌گذاری می‌نمایند مثلاً باغ اگر هزار تومان است و زمین دویست تومان موضوع کرده و از هشتصد تومان حق زوجه را می‌دهد» (اسناد شخصی خاندان آیتی، سند شماره ۱۲۸۷۳۱).

همچنین در سند دیگری از محمدباقر در مورد خمس به این مضمون سؤال شده که زیدی کفاش، در مدت کاسبی بر خود سخت گرفته و وجهی ذخیره کرده و زن او هم از طریق ریسندگی مبلغی پس‌انداز نموده که به ذخیره پسرش افزوده و چون علویه بوده، مبلغی هم خمس گرفته است و ذخیره کرده. آیا باید خمس بپردازد؟ محمدباقر در نامه جواب داده که آنچه خودش و عائله‌اش به دست آورده خمس به آن تعلق گرفته و آنچه عائله‌اش از طریق خمس مالک شده، خمس

۱. زمینی که چهارطرفش دیوار کشیده شده باشد، در فرهنگ عامه بیرجند بنجا گویند.

ندارد. در پایان مَهر محمدباقر زده شده است (اسناد شخصی خاندان آیتی، سند شماره ۱۲۸۷۲۱). با توجه به اوضاع اجتماعی و اقتصادی منطقه که نوع معیشت مردم از طریق ملک و زمین بوده، بیشتر سؤالات شرعی هم در رابطه با حقوق ملکی و مربوط به آب و زمین بوده است.

از آنجا که جامعه‌ی ایران در دوره‌ی قاجاره مبنی بر اقتصاد کشاورزی بود، برخورداری از زمین و به تبع آن داشتن سهم آب و ملک، اعتبار و وجهه‌ی اجتماعی محسوب می‌شد، بنابراین بیشتر مردم جامعه‌ی آن روز تلاش داشتند که بتوانند این ابزارهای قدرت اجتماعی را به دست آورند (فوران، ۱۳۸۶: ۱۸۱). از این رو، بخش عمده‌ی دعاوی حقوقی و پرسش‌های مردم این منطقه به مسائل اقتصادی و آب و ملک برمی‌گردد و در بیشتر مهورنامه‌ها و قباله‌های ازدواج هم این مسئله به وضوح دیده می‌شود.

در میان اجوبه‌ها گاهی اوقات افرادی که سؤال شرعی را مطرح نموده‌اند، باسواد و اهل علم بوده‌اند و طرح معما کرده‌اند. به عنوان مثال از محمدباقر پرسیده شده است: «پدری تمام مالیکت خود را به فرزندش صلح نموده مقید به شرایطی و فرزند در حیات پدر فوت شده و از او مثلاً دو نفر وارث باقی مانده که یک سوم اموال به این دو نفر رسیده و این دو نفر هم تمام اموال را به جد خود به شرایطی از جمله آن‌ها است استیفای مادام‌الجد حیاتی و عدم نقل و غیروقف و مختص بودن مصالح عنها به این دو نفر پس از فوت مصالح له و بعد یکی از دو نفر مصالح پیش از جد به عالم باقی رحمت نموده و از او وارثی مانده و بعد جد مرحوم شده و اعیان و مصالح عنها باقی است و در این صورت مصالح عنها محل حق مصالح حی است یا آنکه مصالح میت هم در ترکه حق دارد. نظر شرط اختصاص و رجوع به هر دو پس از فوت جد» (اسناد شخصی خاندان آیتی، سند شماره ۱۲۸۷۲۲).

محمدباقر در پاسخ می‌نویسد: «صلح این دو به جد، شرط آنکه بعد از فوت جد به این دو برگردد از اصل باطل است نزد فقها اعلام بی اشکال و اما صحت و فساد صلح پدر موقوف است بر آنکه شرایط دیده شود که موافق است با کتاب‌الله و مفتی به صحت و امضاء شارع نباشد بجهت جعله شدید و نحو آن و الله العالم» (همانجا).

اسناد اقتصادی: در دوره‌ی قاجاریه برخی عالمان برجسته دفتری با عنوان ثبت اسناد یا شرعیات دایر می‌کردند که به تنظیم اسناد معاملات و نگارش مبایعه‌نامه‌ها و سایر اسناد رایج آن

عصر می‌پرداختند (اتحادیه و روحی، ۱۳۸۵، ج ۱: ۷-۸). در این دوران در شهرهای کوچکی مثل بیرجند که این‌گونه محاکم وجود نداشت، مردم به عالم یا روحانی مورد اعتماد محل خود مراجعه و اسناد معاملاتی خود را تنظیم می‌نمودند. وجود اسناد معاملاتی در بایگانی شخصی و مراکز اسنادی مانند آستان قدس مربوط به عالمان خاندان آیتی گویای این است که مردم این منطقه اسناد ملکی و خرید و فروش و رهن و اجاره و مشارکت را نزد آن‌ها تنظیم می‌نمودند و یا به مهر، امضا و تصدیق آن‌ها می‌رساندند. چنان‌که در مورد تنقیه‌ی قنات علی‌آباد سهام چند نفر را به ۸۰۰ تومان رایج به مدت سه سال به بندگان شوکت‌الملک واگذار می‌کنند تا قنات را لایروبی و استادپسند نمایند (مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره ۲۸۸۰/۱). در سند دیگری که به تاریخ ۵ ربیع الاول ۱۳۶۳ توسط محمدحسین آیتی نوشته شده، آمده است: «برهن و وثیقه شرعیه دادم العبد محمدحسین آیتی فرزند مرحوم حجه الاسلام حاج شیخ محمدباقر مجتهد اعلی الله مقام همگی و تمامی بیست و چهار فنجان میاه از مزرعه آب کشت با اراضی تابعه کشتمانی از برای دین سیصد و پنجاه تومان». در ادامه نام مرتهن را نوشته و مدت اجاره را یک سال کامل شمسی از زمان تحریر قید کرده است اینگونه سند را به پایان برده است: «اگر چنانچه رهن به عمل نیامد مشارالیه وکیل خواهد بود که تقسیم عادلانه وقت مورد رهن را به معرض فروش آورده و استیفای دین خود نموده و مازاد آنرا به اینجانب مسترد دارد» (اسناد شخصی خاندان آیتی، سند شماره ۱۲۸۷۷۵).

اسناد سهامی شرکت‌ها نمونه‌ای دیگر از اسناد اقتصادی است. در صورت سهام شرکت سهامی کربلایی عبدالرحیم طاب ثراه که در آن نام سهامداران و میزان سهام و تاریخ و مبلغ پرداختی به تفکیک قید شده است (اسناد شخصی خاندان آیتی، سند شماره ۱۲۸۷۹۰)، نام ۱۹ نفر از سهامداران با میزان سهام آمده است:

جدول ۲. صورت سهام شرکت عبدالرحیم عطار

ردیف	البایع	بیع	التاریخ	الثمین	ملاحظات
۱	ملا محمد رضا ولد حسین اسماعیل مهموئی	دو دانگ	۲۲ شهر شعبان ۱۳۲۱ق	۲ تومان خراسانی	
۲	غلامحسین ابراهیم خلیل والد و اخوی های او	دو دانگ	۸ شهر رمضان ۱۳۲۱ق	۲ تومان خراسانی	
۳	آقای آقا شیخ مهدی حاجی حسین	۱۳ دانگ	سلخ ذی‌الحجه ۱۳۲۹ق	۸ تومان رایج	
۴	حاجی سیدعلی	۶ دانگ	۶ شهر ع. ۱۳۳۰	۱۲ تومان خراسانی	ربیع‌الاول (ع. ۱)
۵	آقای اسماعیل ولد حسن علی خواجه میر	۳ دانگ	۱۹ شهر جمادی‌الاولی ۱۳۲۹ق	۲ تومان خراسانی	
۶	ملاعلی ولد حسین اسماعیل مهموئی	۲ دانگ	۳ شهر شعبان ۱۳۳۰	۱۲ تومان خراسانی	
۷	ملاحسین ولد آقا علی نودهی	۲ دانگ	۱۵ ع. ۱	۲ تومان خراسانی	ربیع‌الاول (ع. ۱)
۸	ملاعلی ولد ملا محمد حاجی حسین مهموئی	۴ دانگ	۴ شهر رمضان ۱۳۳۰	۲۴ تومان خراسانی	
۹	کربلایی علی ولد علی محمد سرحدی	۴ دانگ و تمامی ۵ سهم	۲۷ شهر محرم ۱۳۳۰	۲۳ تومان خراسانی	
۱۰	ملاعلی اکبر ولد عباس زازوی	۶ دانگ	سلخ شهر صیام ۱۳۲۹	۶ تومان خراسانی	
۱۱	کربلایی غلامرضا ولد اسماعیل حاجی حسین	۳ دانگ	۱۰ شهر صیام ۱۳۱۷	۷ تومان خراسانی	
۱۲	خدیدجه بنت ذوالفقار	نیم دانگ	۶ ذی‌الحجه ۱۳۱۸	۱ تومان خراسانی	
۱۳	کربلایی معصومه بنت حاجی محمد عزیز	نیم دانگ	۱۵ ع. ۲ ۱۳۱۸	یک تومان خراسانی	ربیع‌الثانی ۱۵
۱۴	صغری بنت کربلایی قاسم	حق الارث	۱۱ شهر شوال ۱۳۳۰	۱ تومان خراسانی	
۱۵	کربلایی معصومه بنت حاجی محمد عزیز	نیم دانگ	۲ ع. ۲ ۱۳۲۶	۱ تومان خراسانی	۶ ربیع‌الثانی
۱۶	کربلایی معصومه بنت حاجی کربلایی محمد عزیز	دو دانگ	۱۳ شهر صیام ۱۳۱۲	۲ تومان خراسانی	

۱۷	بانو والده کربلایی قاسم	یک دانگ و ۱۰ استار	۱۲ شوال ۱۳۲۲	یک تومان خراسانی
۱۸	رقیه بنت کربلایی میرمحمدبن میر حسن زهرا	۳ دانگ	۳.ع ۲. ۱۳۲۷	۳ تومان خراسانی
۱۹	حاجی ملامحمدبن حاجی زین العابدین طاب ثراه	۱۱ دانگ و ۱۰ استار	۲۰ جمادی ۱۳۳۵	۲۵۰ تومان رایج

(اسناد شخصی خاندان آیتی، سند شماره ۱۲۸۷۹۰)

همچنین در سند اقتصادی دیگری که در مورد شرکت تجاری حاجی ملامحمد حاجی رجب علاقه‌بند است، میزان سهام هر یک از خریداران را همراه با نام پدر و مبلغ خرید سهام و تاریخ قید نموده است (اسناد شخصی خاندان آیتی، سند شماره ۱۲۸۷۸۸).

سومین نوع از اسناد اقتصادی، سند‌های مربوط به جمع‌آوری وجوه شرعی و نحوه‌ی توزیع آن‌ها است. چنان‌که در سندی که از محمدباقر به‌جامانده، به دو نفر از مقلدانش، محمدحسین بیک و آقا سیدمحمدحسن بیک، نحوه‌ی پرداخت سهام امام و سهم سادات را توضیح داده و در پایان از آن‌ها می‌خواهد که «گاهی اگر بتوانند واعظ سایر مؤمنین باشند که اعانتی شود و به خصوص نذر سادات موسوی باشد به احقر برسد» (اسناد شخصی خاندان آیتی، سند شماره ۱۲۸۷۷۴) تا بتواند به درخواست‌کنندگان که زیاد هستند، کمک نماید و یا اسناد مالی که مربوط به خمس شرکت‌های تجاری می‌شود و برای نمونه در سندی آمده است: «به حساب کارخانه سیدحسن راشدی و محمود فرخنده که بر وجه شرکت کاسبی کرده‌اند رسیدگی شد و پس از کسورات مبلغ ۱۵ هزار تومان درآمد تجارت خانه بوده و خمس آن مبلغ سه هزار تومان است که مبلغ ۱۵۰۰ تومان سهم امام پرداخت نموده و الباقی ۱۵۰۰ تومان سهم سادات به آن‌ها وکالت داده شد که سادات مستحق بپردازند». در پایان مهر محمدحسین آیتی زده شده است (اسناد شخصی خاندان آیتی، سند شماره ۱۲۸۷۷۳).

سندهای خریدوفروش چهارمین نوع از سندهای اقتصادی است که توسط خاندان آیتی تنظیم شده‌اند. دلایلی چون عدم دریافت وجه برای تنظیم سند توسط علما (الگار، ۱۳۸۹: ۳۸) و دسترسی آسان به آن‌ها سبب شده بود که مردم برای ثبت اسناد اقتصادی خود بیشتر به آن‌ها مراجعه کنند. در میان اسناد خریدوفروش، اسناد تحریری محمدباقر نسبت به اسناد تحریری محمدحسین از فراوانی بیشتری برخوردار است. به نظر می‌رسد که راه‌اندازی اداره‌ی ثبت و اسناد و دفترخانه‌ها در دوره‌ی محمدحسین در بیرجند عامل اصلی این امر باشد. در نمونه‌ای از اسناد اقتصادی که توسط محمدباقر آیتی تنظیم شده آمده است: «غرض از تحریر آنکه بفروختند بمبايعه شرعيه قطعيه کارگزاران بندگان حضرت مستطاب اجل اکرم اعظم افخم سرکار امیرحسام الدوله دام اقباله العالی به مشتری و هو کارگزاران حضرت مستطاب اجل اکرم اعظم افخم سرکار امیر شوکت‌الملک دام اجلاله العالی همگی و تمامی ششصد و بیست و هشت فنجان میاه از قنات جاریه دوست‌آباد در قرب مشهد مع جمیع لواحق شرعیه و عرفیه» (مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره ۶۹۶۳/۱).

در ادامه‌ی سند، مبلغ معامله را ۴۳۶۴ تومان و ۶۰۰۰ دینار رایج خزانه عامره سلطانی قید کرده‌اند. این معامله در تاریخ ۲۰ شهر رجب ۱۳۳۲ صورت گرفته که به مهر دو عالم بزرگ بیرجند، شیخ محمدباقر آیتی و شیخ محمدهادی رسیده است (همانجا).

اسناد سیاسی: سندهای سیاسی تحریر شده به‌وسیله‌ی عالمان این خاندان که در آرشیوهای شخصی و مراکز اسنادی نگهداری می‌شود، بیانگر نقش و جایگاه آن‌ها در امور سیاسی منطقه است. گاهی اوقات دولت مرکزی براساس نظر و تأیید این علما تصمیم می‌گرفت. از جمله سندهای مهم سیاسی ممه‌پور به مهر محمدباقر، «هبه‌نامه» محمداسماعیل خان علم است که به‌وسیله‌ی آن تمامی اموال خود را - به جز پاره‌ای موارد که در سند قید شده - به برادرش محمدابراهیم خان هبه^۱ نموده است (مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره ۲۹۳۲۰۸). اهمیت این سند از آن جهت بود که مسئله‌ی جانشینی محمدابراهیم به آن بستگی داشت. محمداسماعیل، حاکم قاینات، با برادر بزرگترش، حسام‌الدوله، که حاکم سیستان بود، بر سر حکومت اختلاف داشت

۱. هبه: به معنای تملیک و بخشش می‌باشد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷: ۳۴۱).

(شاهدی، ۱۳۷۷: ۶۲). از طرف دیگر، محمداسماعیل فرزندی نداشت، اما به برادر کوچکترش، محمدابراهیم، که ناتنی هم بود، احساس پدری داشت، لذا اموال خود را به او هبه کرد و او را وارث خود قرار داد (منصف، ۱۳۵۴: ۵۰-۶۰). از این جهت صحت این هبه‌نامه باعث تأیید حکومت محمدابراهیم بر منطقه‌ی قاینات بود. با توجه به اینکه این هبه‌نامه در امور سیاسی و اجتماعی منطقه اهمیت بسزایی داشت و سبب تثبیت یا عدم تثبیت حکومت محمدابراهیم بر منطقه بود، برادر بزرگترش، حسام‌الدوله، مدعی سهم‌الارث خود و به تبع آن حکومت قاینات شد. از دیگر سو، نفوذ اجتماعی شیخ محمدباقر در منطقه بر کسی پوشیده نبود، لذا از طرف محمدابراهیم، حاکم محلی، درخواستی برای تأیید و تصدیق هبه‌نامه از او صورت گرفت. محمدباقر در حاشیه‌ی درخواست، هبه‌نامه را تصدیق کرده است (مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره ۲۶۳۱/۲). اسناد دیگری هم در مورد درخواست تأیید هبه‌نامه از جانب حکومت مرکزی از شیخ محمدباقر در مراکز اسنادی وجود دارد که بیانگر عملکرد سیاسی محمدباقر و تأثیرگذاری نظرات و نفوذ سیاسی او است. برای نمونه در سندی مشیرالدوله، وزیر امور داخله، در تلگرافی از محمدباقر می‌خواهد که از تقسیم ارثیه‌ی محمداسماعیل تا رفع شکایت حسام‌الدوله (حشمت‌الملک) خودداری کند. در متن تلگراف مشیرالدوله چنین آمده است: «خدمت جناب مستطاب آقا شیخ محمدباقر مجتهد سلم الله. چون جناب حشمت‌الملک در باب حقوق ارثیه خود از مرحوم شوکت الملک پاره گفتگو دارد که در حیات آن مرحوم ختم نشده و تکلیف حقوق او غیر معلوم مانده و حالا باید به قانون شرع مطاع و از روی صحت و درستی قطع این گفتگو شود. لزوماً به جنابعالی زحمت می‌دهم همانطور که جناب مستطاب آقا شیخ هادی و معزز‌الملک درب اطاق‌های مرحوم شوکت‌الملک را مهر کرده اند باید جنابعالی و عمده‌الدرء محمدرضا خان مهر نمایند و مراقب باشند که مهر اتاق بر ندارند و ابداً تصرفی در اموال آن مرحوم نشود تا حشمت‌الملک به قاین آمده و با اطلاع جنابعالی شرعاً احقاق حق مشارالیه و رفع این اختلاف به عمل آید» (مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره ۲۴۶۶/۱). تاریخ ۲۴ جمادی الاول ۱۳۲۳ در پاسخ به این درخواست محمدباقر می‌نویسد: «احقر خودم در وقوع آن بوده و تصرف و مداخله را خلاف قواعد شرع مطاع می‌دانم، خادم الشریعه محمدباقر» (مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره ۲۴۶۶/۲). اعتماد مردم به علما و مراجع دینی و نبود محاکم قضایی به شکل نوین تا قبل از اینکه

رضاخان به محاکم شرع و عرف پایان دهد (علم و همکاران، ۱۳۹۳: ۷۲)، به‌گونه‌ای بود که علما به‌عنوان حاکمان شرعی مردم در جامعه شناخته می‌شدند.

نمونه سند سیاسی دیگری که از شیخ محمدحسین به‌جامانده درباره‌ی نهضت ملی نفت است. در دوره‌ی محمدحسین آیتی نهضت ملی شدن نفت مطرح شد که در بیرجند هم طرفدارانی داشت و روزنامه‌های محلی به نفع نهضت مطالبی می‌نوشتند، چنان‌که در *روزنامه قاینات* آمده است: «روز چهارشنبه ۱۳۳۱/۵/۸ بنا به دعوت طرفداران جبهه ملی مجلس یادبودی برای شهدای سی تیر در مسجد آیتی بیرجند برگزار شد و سخنرانان به ایراد سخن پرداختند» (*قاینات*، ش ۱۵، ۱۳۳۱: ۴) اسنادی که از محمدحسین به‌جامانده بیانگر این است که با نهضت ملی همراه بوده و در حمایت از نهضت بیانیه‌هایی صادر نموده و مسائل سیاسی روز را رصد می‌کرده است. چنان‌که در اعلامیه‌ای آمده است: «به اطلاع عموم میرسانیم که باجماع هیئت روحانیت این شهرستان جبهه ملی قاینات را تقدیر نموده و این نهضت ملی را نهضتی مقدس دانسته و پشتیبانی خود را از این جبهه اعلام میداریم» (اسناد شخصی خاندان آیتی، سند شماره ۱۲۸۵۰۴). در سند دیگری به تاریخ ۱۳۳۰/۱۲/۱۸، محمدحسین گزارش مفصلی از نحوه‌ی برگزاری انتخابات بیرجند و تبلیغات وی به نفع سیدمحمد مشکوه، کاندیدادی جبهه ملی، ارائه و از تقلب در انتخاب شکایت می‌کند: «در موضوع انتخابات این شهرستان کمال جدیت و کوشش از طرف اهالی به عمل آمده که در دوره هفدهم وکیل متدین صالح ملی به مجلس شورای ملی اعزام بشود» (اسناد شخصی خاندان آیتی، سند شماره ۱۲۸۴۹۶). در ادامه‌ی همین سند می‌نویسد: «اگر تقلبات و خلاف‌های قانونی که ارتکاب می‌شد با مساعدت رؤسای دوایر و جدیت بخشدارها و کدخداها و عالم‌نماها نبود ملت اکثریت را برده بودند به نام کاندیدای ملی خود سیدمحمد مشکوه ... اگر توجه به شکایات و اعتراضات ایشان نشود دیگر روح ملیت در کالبدها مرده و امید جنبش و حیاتی در مردم این شهرستان نخواهد بود» (همانجا).

اخوانیات!^۱ در میان اسناد خاندان آیتی تعدادی سند اخوانی هم دیده می‌شود که البته بیشتر مربوط به محمدحسین آیتی است، چنان‌که در سندی به تاریخ ۱۳۷۲/۶/۲ ق / ۱۳۳۱/۱۱/۲۸

۱. به نام‌های دوستانه‌ای که به شکل نظم یا نثر بین شعرا و دانشمندان مبادله می‌شده است، اخوانیات گفته می‌شود (دهخدا، ۱۳۷۱، ج ۱: ۱۳۰۲).

شیخ محمدحسین در پاسخ به نامه‌ی یکی از دوستان که جوایز او شده، نوشته است: «به عرض عالی میرساند مرقومه شریفه حاکی از مقام لطف و محبت و مشعر بر سلامتی ذات موثر آیات زیارت شده از سلامتی وجود مسعود بی نهایت متبشر و از مقام لطف تشکر گردید. در مقام تفقد مخلص باشید بحمدالله نعمت صحت و عافیت حاصل و لطف خداوند شامل است، الا اینکه صدمات و آلام روحانی بسیار است» (اسناد شخصی خاندان آیتی، سند شماره ۱۲۸۴۹۸).

در نگارش محتوا و مضامین اخوانیات عوامل متعددی دخیل بوده است. علاوه بر مسائل شخصی، خانوادگی و اجتماعی در مواردی با توجه به اقتضای زمان و رخدادهای آن دوره، مسائل سیاسی نیز مجال بحث پیدا می‌کرده است. چنان‌که در این نامه آمده است: «عجالتاً به طوری در اثر طرفداری مردم و تملق نگفتن بدستگاه سیاه مورد حملات واقع هستم به جرم، ابوت مخلص مرحوم حاج شیخ محمدباقر هم مورد حمله قرار گرفته است» (اسناد شخصی خاندان آیتی، سند شماره ۱۲۸۴۹۸). به نظر می‌رسد محمدحسین که از طرفداران نهضت ملی بوده، در بیرجند مورد حملات لفظی طرفداران دربار واقع گردیده که به آن در نامه‌ای به دوستش اشاره کرده است. این نامه در دوره‌ی درگیری‌های بین ملیون و طرفداران حکومت پهلوی نوشته شده است.

در کنار فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی، عالمان خاندان آیتی از رسیدگی به امور خانوادگی هم غفلت نورزیدند و در کنار دل‌جویی از دوستان، به فرزندان خود هم نامه‌هایی نوشته‌اند. چنان‌که محمدحسین در نامه‌ای به تاریخ ۱۳۳۸/۷/۱۵ ش محمدکاظم، فرزندش، را قره‌العین والامقام خطاب می‌کند و ضمن گزارش مفصل سفر از ملاقات با اقوام در تهران سخن به میان می‌آورد: «وجهی که با ما بوده در مشهد الی وصول تهران خرج شده و فعلاً محتاج پول شده ایم. تلگرافاً تقاضای حواله مبلغ یک هزار تومان از شما کرده که به نام جناب آقای شیخ محمدابراهیم حواله تهران بنمایند» (اسناد شخصی خاندان آیتی، سند شماره ۱۲۸۴۹۵).

نتیجه‌گیری

از مجموع شواهدی که از اسناد خاندان آیتی در این پژوهش ارائه شد، می‌توان به تنوع مضامین و گستره‌ی موضوعی اسناد (اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، وقفی، اجوبه‌نویسی، اخوانیات) پی برد. بررسی و تحلیل این آثار تبیین‌گر شرایط اقتصادی و اجتماعی جامعه‌ی بیرجند در عصر قاجاریه و اوایل پهلوی است. افزون بر این، تنوع مضمون اسناد حاکی از تعدد کارکردهای عالمان این خاندان در جامعه‌ی آن روزگار است. کثرت اسناد وقفی در مراکز اسنادی و آرشیوهای شخصی این خاندان از قدمت سنت وقف در این منطقه و باورهای مذهبی این خطه حکایت دارد و نقش و کارکرد این خاندان را در جامعه نشان می‌دهد. همچنین در میان موارد مصرف وقفیات، تعزیه بر امام حسین (ع) بیشترین آمار را به خود اختصاص داده است که حکایت از وجوه مذهبی جامعه‌ی آن روز دارد.

تحلیل محتوایی اسناد اقتصادی این خاندان از روابط اقتصادی مردم با یکدیگر و نحوه‌ی معیشت آن‌ها پرده بر می‌دارد. محتوای سندهای معاملاتی که اغلب در مورد آب و ملک است، مبتنی بودن اقتصاد جامعه‌ی آن دوره را بر مدار کشاورزی نشان می‌دهد. علاوه بر این، نوع و مقدار وجوهی که به عالم دین تحویل داده می‌شود، حکایت از تنگی معیشت مردم اما در عین حال پایبندی به مسائل دینی را دارد. همچنین تنوع و فراوانی این اسناد کارکردهای اقتصادی این عالمان را نشان می‌دهد.

مطالعه‌ی اسناد سیاسی به‌جامانده از این خاندان حاکی از آن است که نقش و جایگاه مهمی در مسائل سیاسی منطقه داشته‌اند و به دلیل آگاهی دولت مرکزی و حکام محلی از نفوذ اجتماعی خاندان آیتی در جامعه به نظرات سیاسی آن‌ها ارج می‌نهادند. چنان‌که در قضیه‌ی جانشینی محمدابراهیم علم و موضوع هبه‌نامه هم حاکم محلی و هم دولت مرکزی جوایب نظر محمدباقر شده‌اند و تصدیق هبه‌نامه توسط محمدباقر منجر به تثبیت حکومت محمدابراهیم خان در بیرجند و قاینات شد. همچنین نقش شیخ محمدحسین در حمایت از جبهه‌ی ملی قاینات و حمایت از ملی شدن نفت و مبارزه او با عوامل انگلیس بیانگر اوضاع سیاسی منطقه و نقش او در بیداری مردم خطه‌ی قاینات است.

بررسی اجوبه‌ها نیز حکایت از جایگاه بی‌بدیل عالمان خاندان آیتی در رتق‌وفتق امور شرعی و پاسخگویی به سؤالات دینی مردم و حل‌وفصل امور اجتماعی دارد. تحلیل محتوای اجوبه‌ها، اهمیت نقش آن‌ها را در پویایی فرهنگ تشیع و گسترش آموزه‌های اسلامی روشن می‌سازد. علاوه بر این به دلیل انعکاس مسائل زمان در تدوین تاریخ اجتماعی بسیار کارآمدند و از طریق آن‌ها می‌توان به آگاهی‌هایی درباره‌ی تاریخ اجتماعی دست یافت.

تعارض منافع: هیچ گونه تعارض منافع در این پژوهش وجود ندارد.

منابع

- آیتی، ابوالحسن. (۱۳۷۶). *خاطراتی از بیرجند و رویدادهای سیاسی*. تهران: موفق.
- آیتی، محمدحسین. (۱۳۷۱). *بهارستان در تاریخ و تراجم رجال قاینات و قهستان*. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- آیتی، محمدحسین. (۱۳۳۷). *مقامات الابرار*. تهران: چاپخانه دولتی.
- ابادری، عبدالرحیم. (۱۳۹۰). *تبارنامه حوزه و روحانیت از صدر اسلام تا پهلوی اول*. تهران: سلمان فارسی.
- اتحادیه، منصوره، روحی، سعید. (۱۳۸۵). *در محضر شیخ فضل الله نوری*. ج ۱. تهران: نشر تاریخ ایران.
- الگار، حامد. (۱۳۶۹). *دین و دولت در ایران، نقش علماء در دوره قاجار* (ترجمه ابوالقاسم سری). تهران: توس.
- اعتصام‌الملک، خانلرخان. (۱۳۵۱). *سفرنامه میرزا خانلرخان اعتصام‌الملک* (به کوشش منوچهر محمدی). تهران: چاپخانه فردوسی.
- بحرانی، یوسف. (۱۳۸۶ق). *الحدائق الناضره فی احکام العشره الطاهره*. ج ۲۲. قم: مؤسسه النشر اسلامی.
- بتیس، دانیل، پلاک، فردا. (۱۳۷۵). *انسان شناسی فرهنگی* (ترجمه محسن ثلاثی). تهران: علمی.
- بهنیا، محمدرضا. (۱۳۸۰). *بیرجند نگین کویر*. تهران: دانشگاه تهران.
- پولاک، ادوارد. (۱۳۶۸). *ایران و ایرانیان* (ترجمه کیکوس جهان‌داری). تهران: خوارزمی.
- تهرانی، آقابرگ. (۱۳۶۳). *میرزای شیرازی* (ترجمه هدیه الرازی). تهران: اداره کل تبلیغات؛ انتشارات وزارت ارشاد.
- (۱۳۷۲). *مصنفات الشیعه، ترجمه و تلخیص الذریعه الی تصانیف الشیعه*. ج ۵ (به اهتمام محمد آصف فکرت). مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۵۷). *دائرة المعارف حقوقی و مدنی و تجارت*. ج ۱. تهران: نشر بنیاد راستاد.

- خسروی، فاطمه. (۱۳۹۱). آیت‌الله شیخ محمدباقر آیتی گزازی و تحولات اجتماعی فرهنگی بیرجند از سال ۱۲۲۶ تا ۱۳۱۳ هجری شمسی (پایان‌نامه کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی). دانشکده ادبیات، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.
- خان محمدی، علی اکبر. (۱۳۷۲). روش کار با اسناد خطی. گنجینه اسناد، ش ۹، ۸۶-۹۷.
- صادقی گلدر، احمد. (۱۳۸۵). مقدمه‌ای بر فرهنگ وقف. تهران: صائن.
- صدوق، محمدبن علی. (۱۳۶۸). من لایحضره الفقیه. ج ۴ (ترجمه و شرح علی اکبر غفاری). تهران: صدوق.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۱). فرهنگ لغت. ج ۱. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- فوران، جان. (۱۳۸۶). مقاومت شکننده، تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سالهای پس از انقلاب اسلامی (ترجمه احمد قدین). تهران: خدیمان فرهنگی رسا.
- عریان، سعید. (۱۳۸۲). ساختار اسناد ازدواج در متون پهلوی و پازند. در: زن و فرهنگ: مقالاتی در بزرگداشت یکصدمین سال تولد کمارکات میر (به کوشش محمد میرشکرایبی و علیرضا حسن‌زاده). تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- علیزاده بیرجندی، زهرا، عباسلو، سمیرا، و الهی‌زاده، حسن. (۱۳۹۲). جایگاه اجوبه‌های علمای بیرجند در مطالعات تاریخی. مطالعات فرهنگی اجتماعی خراسان جنوبی، ۷ (۴)، ۲۹-۵۲.
- علیزاده بیرجندی، زهرا، مکرمی‌فر، ابوالفضل، کاظمی، کلثوم، و سروش، محمدرضا. (۱۳۸۵). نگرشی بر مهرنامه های عصر قاجاریه در بیرجند. تهران: سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری.
- علم، محمدرضا، دشتی، فرزانه، و میرزایی، بیژن. (۱۳۹۳). برنامه و تجدد و نوسازی ایران عصر رضاشاه پهلوی. تحقیقات تاریخ اجتماعی، ۴ (۷)، ۶۱-۸۶.
- شاهدی، مظفر. (۱۳۷۷). زندگی سیاسی خاندان علم. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر.
- راشد محصل، محمدرضا. (۱۳۸۸). از شوکتی تا دولتی، جستارهای فرهنگی درباره شرق ایران (به کوشش محمود رفیعی). تهران: هیرمند.
- رازی، عبدالله. (۱۳۶۴). تاریخ کامل ایران. تهران: اقبال.
- رازی، محمدشریف. (۱۳۵۲). گنجینه دانشمندان. ج ۳. تهران: کتابفروشی اسلامییه.

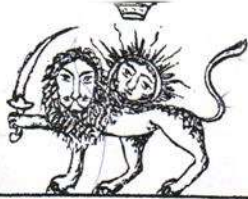
- رزم آرا، حسینعلی. (۱۳۲۹). *فرهنگ جغرافیای ایران*. ج ۹. تهران: سازمان جغرافیای کشور.
- سعیدزاده، محسن. (۱۳۶۹). *بزرگان قاین*. ج ۱. قم: انتشارات ناصر.
- قاینات* (۱۳۳۱). ش ۱۵. مردادماه.
- مدرس تبریزی، محمدعلی. (۱۳۶۹). *ریحانه الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه و اللقب*. تهران: خیام.
- مرعشی، محمود. (۱۴۱۶). *المسلسلات فی الاجازات*. ج ۲. قم: مطبعه آیه الله مرعشی نجفی.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۷). *رساله توضیح المسائل*. قم: مدرسه امام علی بن ابی طالب.
- منصف، محمدعلی. (۱۳۵۴). *امیر شوکت الملک علم امیر قاین*. تهران: امیرکبیر.
- مه‌دوی دامغانی، احمد. (۱۳۹۱). *تاریخچه محضر دفتر اسناد رسمی*. *مجله بخارا*، ۱۵ (۸۹ و ۹۰)، ۱۲۲-۱۳۷.

نوری، میرزا حسین. (۱۴۰۸). *مستدرک الوسایل*. ج ۱۴. قم: مؤسسه آل‌ال‌بیت الاحیا.

اسناد

- اداره کل اوقاف خراسان جنوبی، ۱۳۲۸ق، کلاسه پرونده ح-۳۵.
- اداره کل اوقاف خراسان جنوبی، بی‌تا، کلاسه پرونده. ز.۷.
- اداره کل اوقاف خراسان جنوبی، ۱۳۵۱ق، کلاسه پرونده ع-۵۳.
- اداره کل اوقاف خراسان جنوبی، ۱۳۳۰ق، کلاسه پرونده ل-۱۰.
- اداره کل اوقاف خراسان جنوبی، ۱۳۲۹ق، کلاسه پرونده م-۴۳۷.
- اداره اوقاف بیرجند، ۱۳۲۹، سند شماره ۱۵۳۰.
- اسناد شخصی خاندان آیتی، آرشیو شخصی، ۱۳۱۹ق، سند شماره ۱۲۸۴۹۹.
- اسناد شخصی خاندان آیتی، آرشیو شخصی، ۱۳۴۵ق، سند شماره ۱۲۸۸۰۶.
- اسناد شخصی خاندان آیتی، آرشیو شخصی، ۱۳۴۸ق، سند شماره ۱۲۸۷۸۹.
- اسناد شخصی خاندان آیتی، آرشیو شخصی، ۱۳۵۸ق، سند شماره ۱۲۸۴۸.
- اسناد شخصی خاندان آیتی، آرشیو شخصی، ۱۳۵۰ق، سند شماره ۱۲۸۴۸۹.
- اسناد شخصی خاندان آیتی، آرشیو شخصی، ۱۳۵۲ق، سند شماره ۱۲۸۷۹۹.
- اسناد شخصی خاندان آیتی، آرشیو شخصی، ۱۳۲۳ق، سند شماره ۱۲۸۷۹۳.
- اسناد شخصی خاندان آیتی، آرشیو شخصی، ۱۳۵۰ق، سند شماره ۱۲۸۷۸۲.

- اسناد شخصی خاندان آیتی، آرشیو شخصی، ۱۳۲۸ق، سند شماره ۱۲۸۷۳۲.
- اسناد شخصی خاندان آیتی، آرشیو شخصی، ۱۳۵۵ق، سند شماره ۱۲۸۷۹۴.
- اسناد شخصی خاندان آیتی، آرشیو شخصی، ۱۳۴۵ق، سند شماره ۱۲۸۸۷۸.
- اسناد شخصی خاندان آیتی، آرشیو شخصی، ۱۳۴۸ق، سند شماره ۱۲۸۷۸۶.
- اسناد شخصی خاندان آیتی، آرشیو شخصی، ۱۳۴۵ق، سند شماره ۱۲۸۷۸۰.
- اسناد شخصی خاندان آیتی، آرشیو شخصی، ۱۳۵۳ق، سند شماره ۱۲۸۷۷۰.
- اسناد شخصی خاندان آیتی، آرشیو شخصی، بی تا، سند شماره ۱۲۸۷۳۱.
- اسناد شخصی خاندان آیتی، آرشیو شخصی، بی تا، سند شماره ۱۲۸۷۲۱.
- اسناد شخصی خاندان آیتی، آرشیو شخصی، ۱۳۲۵ق، سند شماره ۱۲۸۷۲۲.
- اسناد شخصی خاندان آیتی، آرشیو شخصی، ۱۳۶۳ق، سند شماره ۱۲۸۷۷۵.
- اسناد شخصی خاندان آیتی، آرشیو شخصی، ۱۳۴۵ق، سند شماره ۱۲۸۷۹۰.
- اسناد شخصی خاندان آیتی، آرشیو شخصی، بی تا، سند شماره ۱۲۸۷۸۸.
- اسناد شخصی خاندان آیتی، آرشیو شخصی، ۱۳۹۰ق، سند شماره ۱۲۸۷۷۴.
- اسناد شخصی خاندان آیتی، آرشیو شخصی، ۱۳۹۰ق، سند شماره ۱۲۸۷۷۳.
- اسناد شخصی خاندان آیتی، آرشیو شخصی، بی تا، سند شماره ۱۲۸۵۰۴.
- اسناد شخصی خاندان آیتی، آرشیو شخصی، ۱۳۳۲ق، سند شماره ۱۲۸۴۹۶.
- اسناد شخصی خاندان آیتی، آرشیو شخصی، ۱۳۷۲ق، سند شماره ۱۲۸۴۹۸.
- اسناد شخصی خاندان آیتی، آرشیو شخصی، ۱۳۷۰ق، سند شماره ۱۲۸۴۹۵.
- مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۳۱ق، سند شماره ۲۸۸۰/۱.
- مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۳۲ق، سند شماره ۶۹۶۳/۱.
- مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۳۲ق، سند شماره ۲۹۳۲۰۸.
- مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۲۳ق، سند شماره ۲۶۳۱/۲.
- مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۲۳ق، سند شماره ۲۴۶۶/۱.
- مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۲۳ق، سند شماره ۲۴۶۶/۲.
- مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۳۱ق، سند شماره ۲۸۸۰/۱.

اداره کلان به ریاضه اذا انزلکوا فانه ذلک علیته ایران

۴	۱۳۰	ناهمیج اصله مطلب	اطلاعات
---	-----	------------------	---------

حضرت خدیجه ابانغ باقر محمد سلامه چینی خب صحت کتب دربار حقوق را رسم خود در علم کتب
 باره گفتگو تا در دو درجیات از علم نشد و تلف حقوق را در علم نام و صحت با برتقا اول شیخ
 طبع و در در صحت و در دست قطع از علم کتب و در علم کتب در علم کتب در علم کتب
 و نیز در علم کتب در علم کتب در علم کتب در علم کتب در علم کتب در علم کتب
 هر نامه و معرفت به هر اطا کتا سو بر مرز و اما تقریبه در سوال از علم کتب
 آمد و با طبع خب کتا حق حقا حق را به و رفع این جندف بعد از مرز علم

بنی اسطه نلکر افغانه	کوفته شد	کیرنده مطلب
شماره ۲۲ شهر مهر ۱۳۰۰	دقیقه	۲۴۳

۲۴۶۶

جواب طهران نهم

حضور مبارک نبدگان حضرت مستطاب اجل الفخام اعظم الفاضل مشیر السلطنه
وزیر امور داخله دام ظلّه العالی در باب صدور امر نافذ مبارک حضرت
مستطاب اجل آیت الله نجف ابن ضعیف بر ابواب منازل مردم شکره
الملك چون میدانند که مجوز بنی سیرت مطهره انتقال یافته از مردم شکره
الملك بسرا شکره الملك دام جلاله العالی و احقر خودم در وقوع آن
بوده تصرف و مدخله را خلاف قواعد شرعی عطا میدانم خادم الشریع

Handwritten text in Persian script, likely a historical document or manuscript. The text is densely packed and includes several circular stamps or seals, possibly indicating ownership or authentication. The script is written in a cursive style characteristic of historical Persian documents.

امیر محمد...

جمع...

...

...

...

...

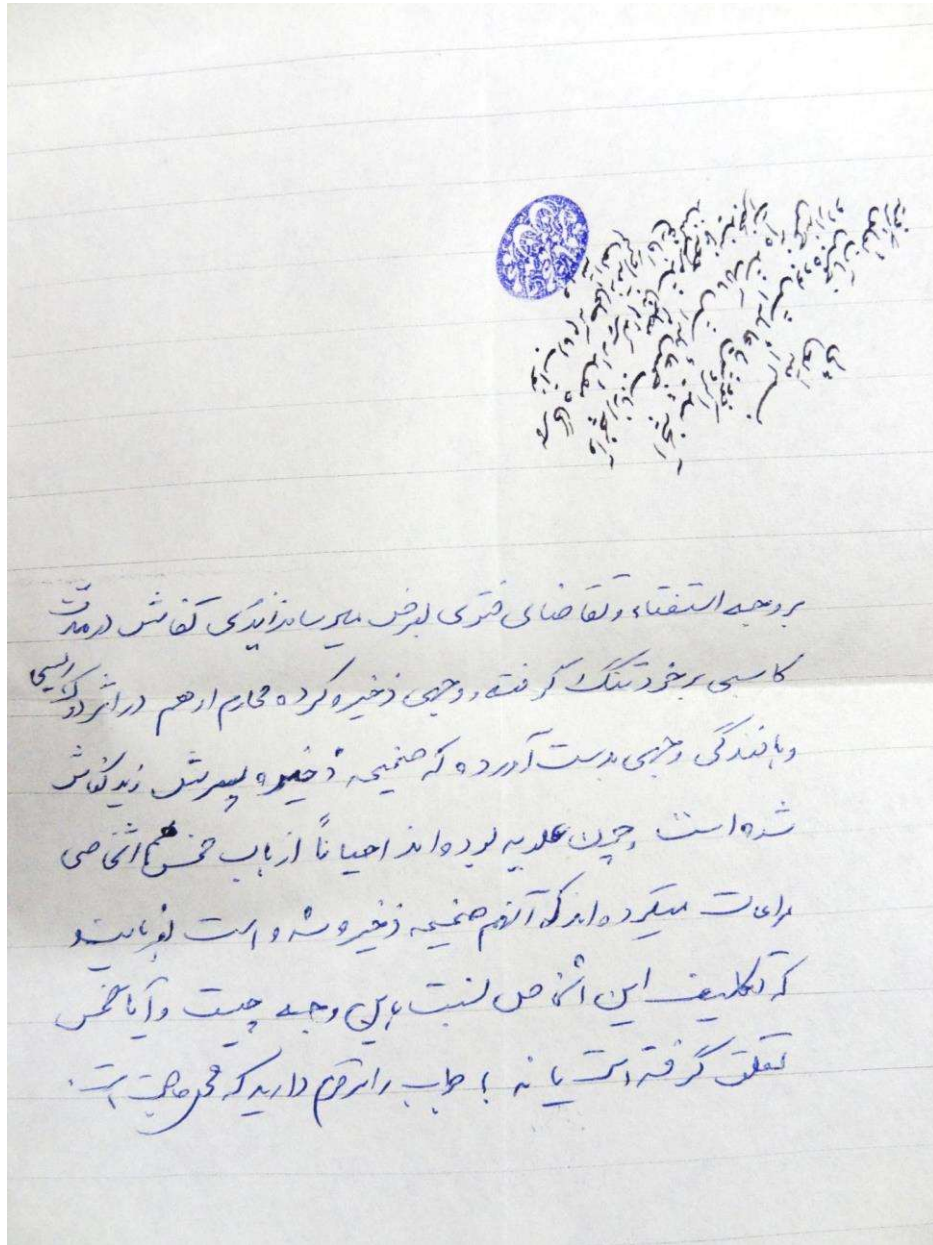
...

...

...

...

...

بسم الله الرحمن الرحيم

تفصیل موقوفات متصرفه احقر فی هذه السنة ۱۳۵۰

موقوفه مرحوم ملا علی قاسم از خراشاد سهم فغان با یک قطعه اراضی نرسا بصر آباد مشرف
طاب ثراه وقف بر صوم و صلوة والد و واقف بعد تلاوة قرآن مجید

نه فغان از قنوات ثلثه میدان باباغ بزرگ وقف بمغرب در منزل کوچه میر حیدر

ابضایخ فغان از سبک از قنوات ثلثه با اراضی معروف بهفت خمد بر صوم و صلوة

واقف و والدش و بعد بر تلوة ایضا هفت فغان از خراشاد با نصف باباغ عبد العزیز
بر عبادت والد و والدش تولیت با هم و اولاد حق

وقف میرزا حسن علی شمس فغان بنصر واقف و بعد علم و اوسع میر حیدر حق التولیت
از قصبه باباغی و لکماه و تلاوة خمس هفت نم عشر عائدی غمانی نعمی تومان بلاغ

موقوفه مرحوم کریم محمد عینی عماد و بتولیت منصوص هم و اولاد هم و حق التولیت هم

از قنوة شعورک مع اللواحق بیست و یک فغان بدل الاجاره بیست و هشت تومان بلاغ

از نقاب خسوف نه فغان ایضا چهارده فغان از نهر مویان خسوف شصت و سه فغان

از نهر نوزشت سی فغان باباغ از کبوشاد جنب قریم کل سی و هشت فغان

عابدی و بدل الاجاره تمام موقوفه کریم ای محمد با الله صلوة تومان رابع وقف

بر تقدیم و حق التولیت خمس هفت بیست و سه ذی الحجه ۱۳۵۰ محمد باقر محمد

شجره نامه خاندان آیتی بیرجندی

مولی علی محمد شریف علوی (م ۱۱۴۹ ق / ۱۱۱۵ ش)

